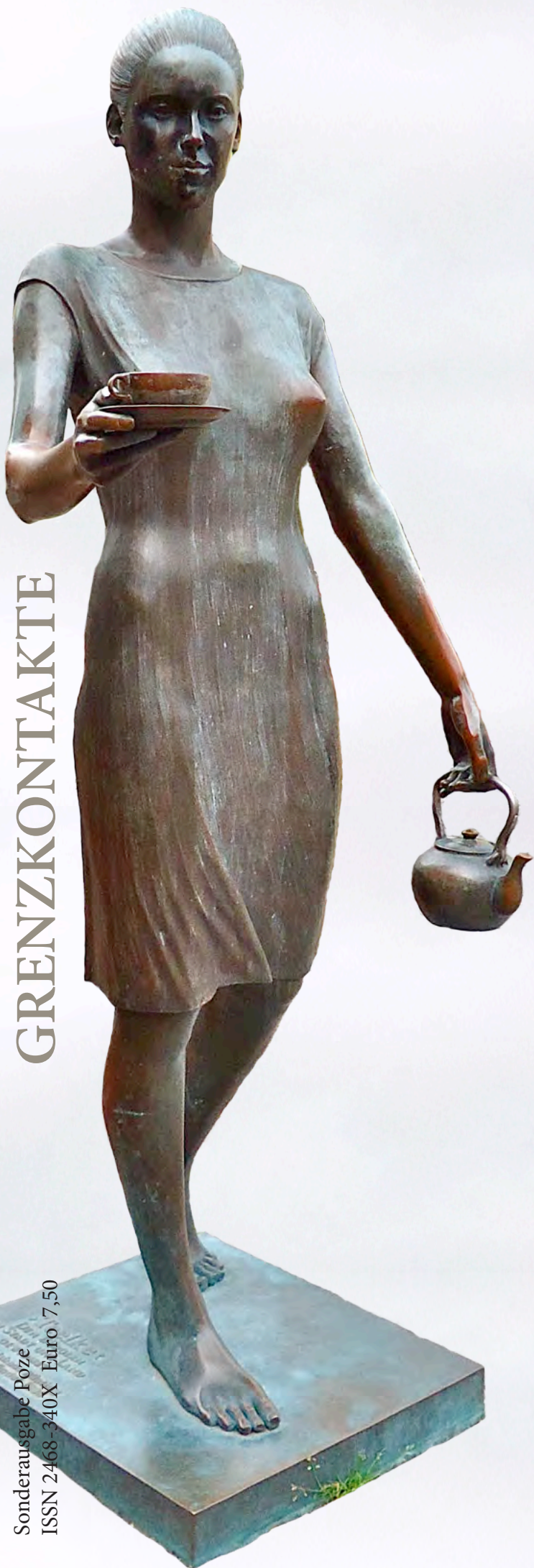
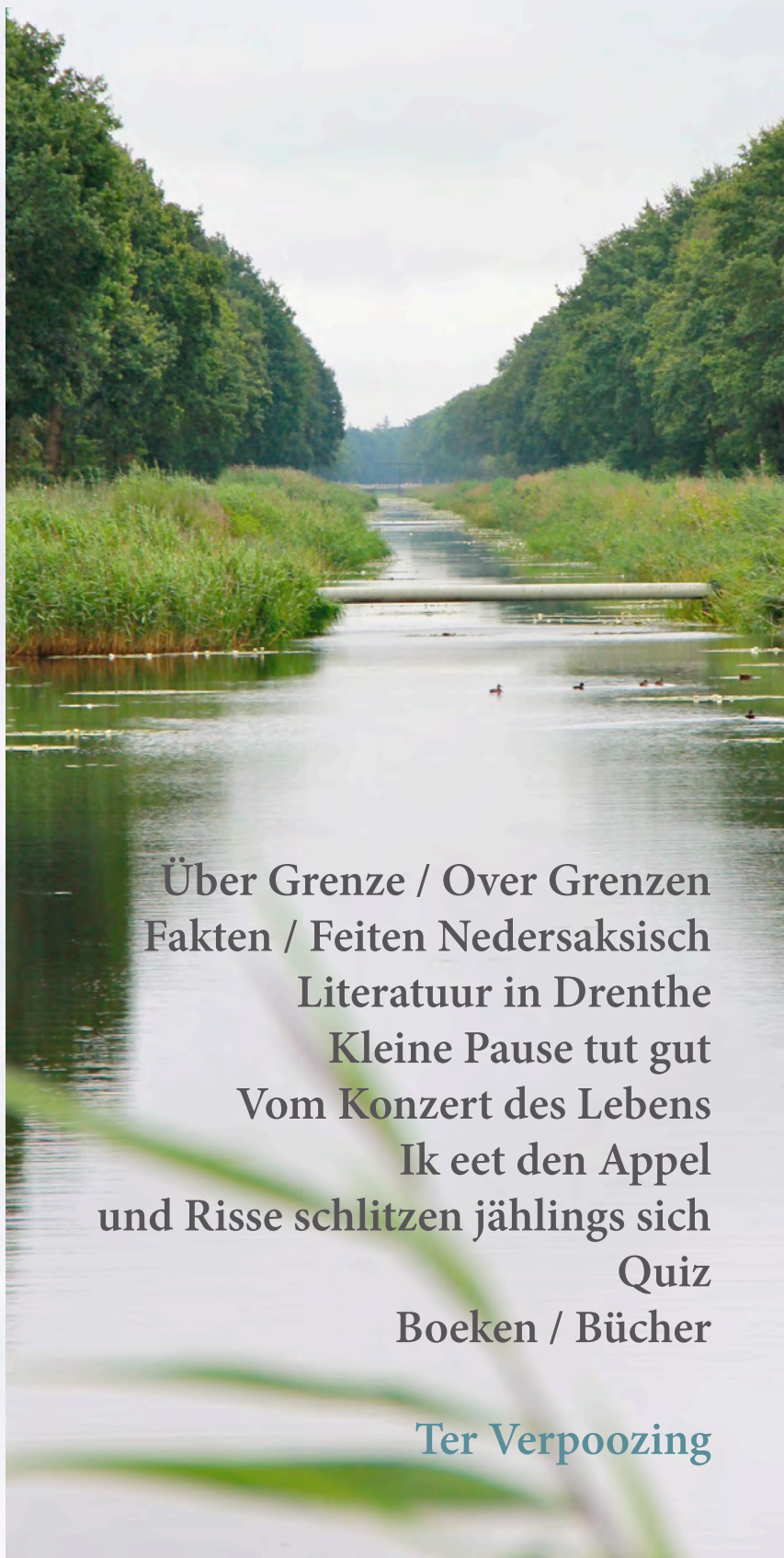




poze 11

OKTOBER 2017



Über Grenze / Over Grenzen
Fakten / Feiten Nedersaksisch
Literatuur in Drenthe
Kleine Pause tut gut
Vom Konzert des Lebens
Ik eet den Appel
und Risse schlitzten jährlings sich
Quiz
Boeken / Bücher

Ter Verpoozing

Inhoud

In deze bijzonder uitgave van *Poze*, bij de HOVO-cursus / Seniorenacademie *Grenzkontakte* (oktober 2017) van de Universiteit van Oldenburg en HOVO-Groningen (gelieerd aan de Rijksuniversiteit Groningen), geef ik aandacht aan ontwikkelingen op taalgebied in Nedersaksen, de Oostzeekust en in het Nedersaksisch taalgebied in Nederland. In taart- en staafdiagrammen vindt u feiten over Nedersaksische talen.

Literatuur in Drenthe an snee bespreekt de *state of the art* aangaande Drentse literatuur. Mutatis mutandis geldt dit ook voor andere Nedersaksische talen. Gronings is nummer ain. Er verschijnt al jaren geen interessant proza in het Gronings. De website www.oader.nl doet een manmoedige en vergeefse poging Gronings bij de tijd te houden. *Het Drentse Boek* in Beilen geeft vooral boeken uit van medewerkers en (eigen) bestuurders. Armoede is troef.

In Duits (Übersetzung Connie Jennewein) en in het Nederlands mijn kort verhaal *Kleine Pause tut gut* geïnspireerd op een bezoek aan Leer (D).

Van het concert des levens, Das Konzerts des Lebens, Van het concert (in drie talen) mijn debuut in de Nederlandse literatuur. De oorlog kijkt om de hoek. Niet enkel de Tweede, vooral de innerlijke strijd om menselijke waardigheid overeind te houden in het onderwerp. In literatuur is alles toegestaan. Het ware bestaan vraagt om terughoudendheid.

In *Babs, literaire verkenning van cultureel en moreel erfgoed* laat ik mijn licht schijnen op kolonialisme, taalveranderingen, coming of age, White man's burden en onderlinge relaties. Een van de hoofdkarakters heet Sophie Vorpommern; geboren op Rügen. Hoe gaat ze om met haar DDR-verleden, met haar 'zwarte' dochter Babs, met haar man Gerard Schoonewille? In de hoofdstukken *Ik eet den Appel* (hoofdstuk 55) en *und Risse schlitzten jährlings sich* (hoofdstuk 77) gaat het ook over Noord-Duits dialect.

Ik las enkele schrijvers uit Noord-Duitsland. Korte schetsen van mijn verworvenheden treft u aan. Een Quiz geeft aanzetten voor gedachtenwisseling over identiteit, taal en regionale literatuur.

Het was me een genoegen deze *Grenzkontakte* te maken. Het is me een genoegen dit werk met u te delen. U vindt deze *Poze* / Grenzkontakt eind oktober op www.gerardstout.nl/poze

Alle teksten en foto's zijn van mijn hand. De verhalen zijn mijn belevingen. U kunt anderen niet aanspreken op de inhoud en weergave.



Inhalt

In dieser Sonderausgabe von *Poze*, beim HOVO-Kurs / Seniorenacademie *Grenzkontakte* (Oktober 2017) an der Universität Oldenburg und HOVO-Groningen (verbunden mit der Universität Groningen), beachte ich Entwicklungen im niedersächsischen Sprachenbereich; die Ostseeküste und im niedersächsischen Gebiete in den Niederlanden.

In Torten- und Balkendiagramme finden Sie Fakten mit Beziehung niedersächsischen Sprachen.

Literatur in Drenthe in einen Einschnitt (aufs Niederländisch) diskutiert *the state of the art* in Bezug auf Drentsche Literatur. Mutatis mutandis gilt dies auch für andere niedersächsischen Sprachen. Groningen ist wie immer die Nummer ain. Schon Jahre gibt es kein interessantes Prosa in Groninger Dialekte. Die Website www.oader.nl lässt einen tapferen und vergeblichen Versuch sehen, Groninger Literatur zu der heutigen Zeit zu bringen. Verlag *Het Drentse Boek* in Beilen veröffentlicht hauptsächlich Bücher von Mitarbeitern und Geschäftsleitung. Reichtum im Armut.

Aufs Deutsch (Übersetzung Connie Jennewein) und Niederländisch meine Kurzgeschichte *Kleine Pause tut gut* angeregt durch einen Besuch an Leer (D).

Das Konzert des Lebens, Das Konzert des Leben, (Hilfe beim Übersetzen: Viola Holman) Van het Concert (in drei Sprachen) ist mein Debüt in der niederländischen Literatur. Der Krieg guckt um die Ecke. Nicht nur der Krieg, vor allem der innere Kampf die Menschenwürdigkeit aufrechtzuerhalten. In der Literatur ist nichts verboten. Die tägliche Existenz fordert Zurückhaltung. In *Babs, literarischen Erforschung der kulturellen und moralischen Erbe* glänzt mein Licht auf den Kolonialismus, wie Sprache sich ändert, Volljährigkeit, Bürde des weißen Mannes und persönliche Beziehungen. Eine der Hauptfiguren, Sophie Vorpommern genannt, ist geboren auf Rügen. Wie handelt sie mit ihre DDR Vergangenheit, mit ihrer 'schwarzen' Tochter Babs, mit ihrer Man Gerard Schoonewille? In Kapitel *Ik eet den Appel* (Kapitel 55) und *Risse schlitzten jährlings sich* (Kapitel 77), geht's auch um die norddeutschen Dialekte.

Ich las einige Autoren aus dem nördlichen Teil Deutschlands. Kurze Skizzen meiner Erfahrungen finden sie hier. Ein Quiz gibt Impulse zur Reflexion über Identität, Sprache und regionale Literatur.

Es war mir ein Vergnügen diese *Grenzkontakte* zu produzieren. Es ist ein Vergnügen, diese Arbeit mit Ihnen zu teilen.

Sie können *Poze* / Grenzkontakt Ende Oktober auf mein website www.gerardstout.nl/poze finden

Alle Texte und Bilder sind aus meiner Hand. Die Geschichten sind meine Erfahrungen. Sie können andere Leute nicht verantwortlich machen auf den Inhalt und die Präsentation.

Über Grenze / Over grenzen

Niedersächsische Sprache im Spotlight

Dialect verdwijnt. Minderheidstalen in het Nedersaksisch taalgebied hebben hun langste tijd gehad. De woordenschat blijft achter bij de behoeften. Dialectsprekers – ook Drenten – hebben een aura met een minderwaardigheidscomplex.

De taal, het plat, is gekoppeld aan achtergebleven gebieden. In dit magazine de positie van het Drents en Plattduuts nader bekeken, met feiten en fictie.

Ouders spreken met hun kinderen dialect of niet. Doen ze dat vanuit een bewuste keuze? Waardoor denken ze er wel of niet over na? Waardoor worden hun keuzes bepaald? Welke rol speelt de 'buitenwereld'? Welke rol spelen eigen motieven en het belang van hun kind? Welke bijdrage levert (dialect en) taal aan de identiteit? Welke rol speelt het imago van dialect? Is dialect verbonden met folklore, is het de taal van lager opgeleiden en regionale boeren? Is het de taal van regionale kunst- en cultuurliefhebbers? Geeft dialect een extra band? Wat te doen als het dialect geen rol (meer) speelt bij het behouden en versterken van de regionale identiteit? Hoe beïnvloedt dialect de (taal)ontwikkeling van het kind? Krijgt het kind een taalachterstand op school? Bevordert dialect cognitieve taalgevoeligheid? Veel vragen en wisselende antwoorden. De ene taal verglijdt langzaam (of sneller) in een andere taal.

Dialect verschwindet. Minderheitensprachen in dem niedersächsischen Sprachraum haben ausgedient. Das Vokabular bleibt hinter dem Bedarf zurück. Dialectsprecher - besonders Drenten - kennen eine Aura mit einem Minderwertigkeitskomplex.

Die Sprache, Platt, ist mit hintergebliebenen Bereichen verbunden. In diesem Magazine versuch ich näher an die Position der Niedersächsischen Sprache heran zu kommen, mit Fakten und Fiktion.

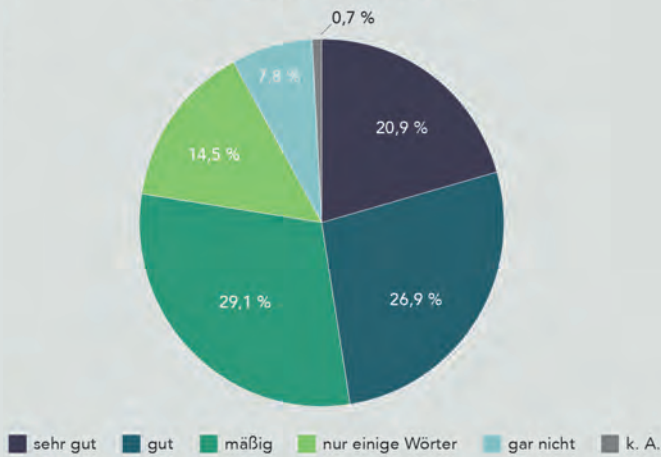
Eltern sprechen mit ihren Kindern Dialekt. Tun Sie dies aus einer bewussten Wahl? Denken Sie nach über Gebrauch der Sprache? Wodurch wird ihre Entscheidungen bestimmt? Welche Rolle spielt die „Außenwelt“? Welche Rolle spielen eigene Motive und Interessen ihres Kindes? Welcher Beitrag liefert (Dialekt)sprache zur Identität?

Welche Rolle spielt dabei das Bild von Dialekt? Ist Dialect mit Folklore verbunden?, Sind Dialekte die Sprache von Leuten mit nur Grundschulausbildung und lokalen Bauern? Es ist die Sprache von Liebhabern regionalen Kunst- und Kultur? Gibt Dialect eine zusätzliche Bindung? Was passiert, wenn der Dialekt irrelevant wird bei der Aufrechterhaltung und Stärkung der regionalen Identität?

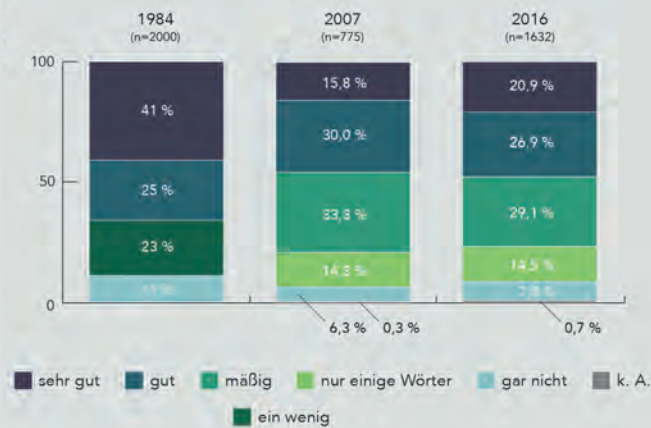
Wie beeinflusst Dialekt die Entwicklung des Kindes? Erhält das Kind eine Sprachverzögerung in der Schule? Fördert Dialect kognitive Empfindlichkeit für Sprache? Viele Fragen und unterschiedliche Antworten. Eine Sprache ändert sich langsam (oder schneller) in einer anderen Sprache.



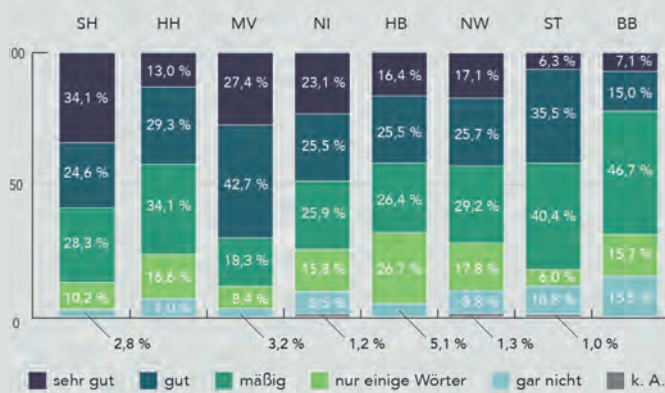
Wer versteht Plattdeutsch?



Plattdeutsch verstehen: Vergleich mit früheren Erhebungen



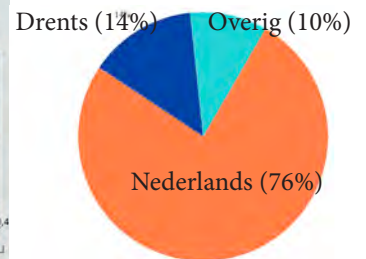
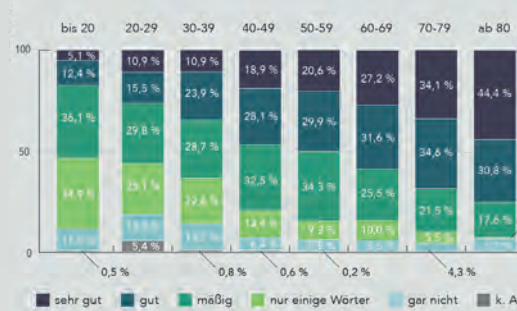
Plattdeutsch verstehen: nach Bundesländern



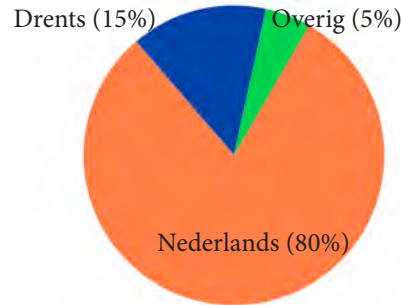
Was verbindet man mit Plattdeutsch?



Plattdeutsch verstehen: nach Alter



Eerste taal van partner met Nederlands als eerste taal

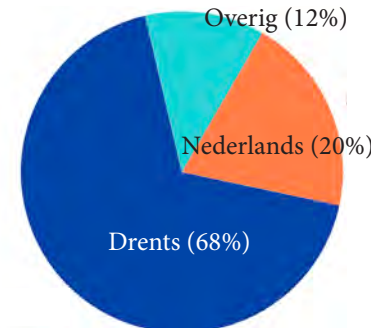
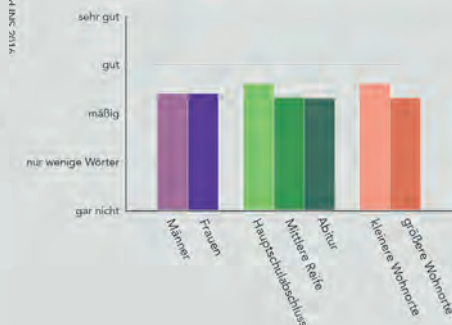


Spreektaal kinderen in Drenthe (2007)

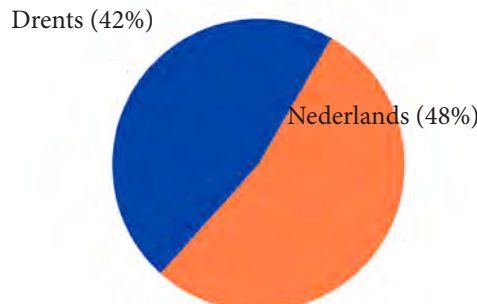
Wer spricht Plattdeutsch?



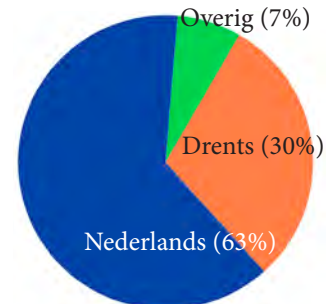
Plattdeutsch verstehen: nach Geschlecht, Bildung, Wohnortgröße



Eerste taal van een partner met Drents als eerste taal



Spreektaal kinderen, beide ouders Drents

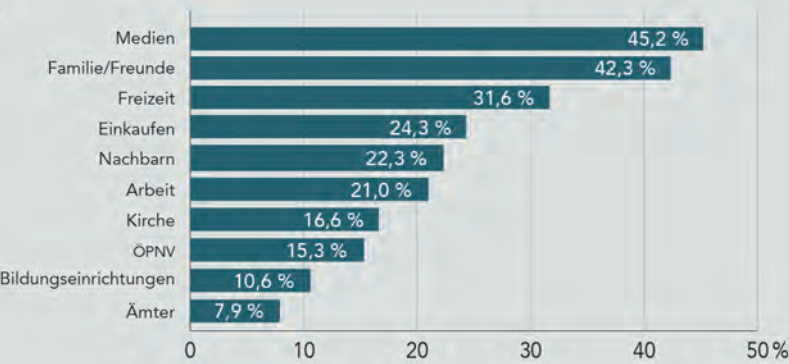


Spreektaal thuis

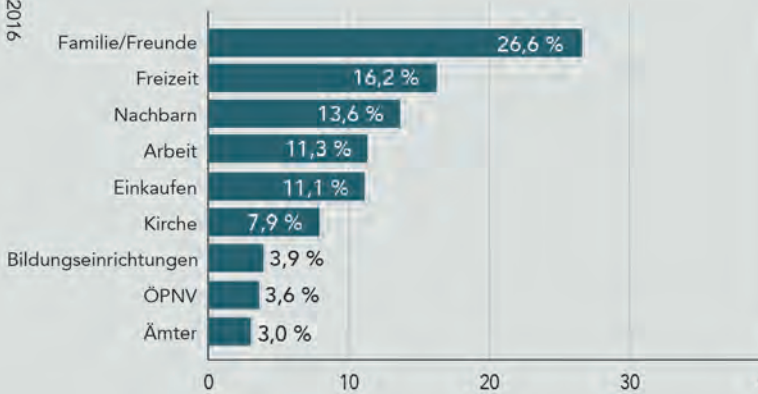
Wo oder wie wird Plattdeutsch erlernt?



Wo kommt man mit Plattdeutsch in Berührung?



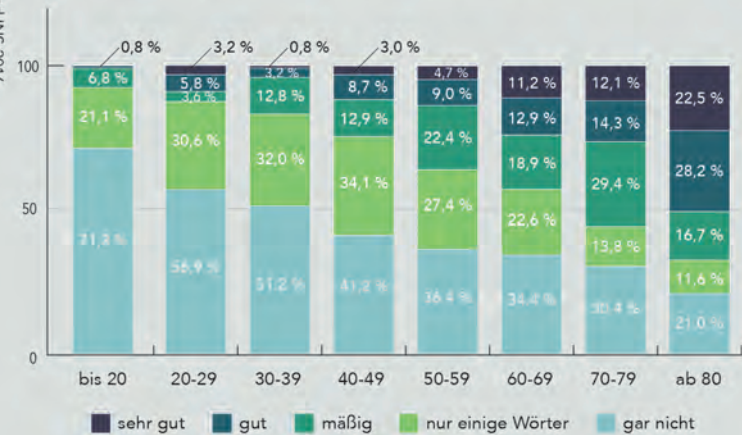
Wann wird Plattdeutsch gesprochen?



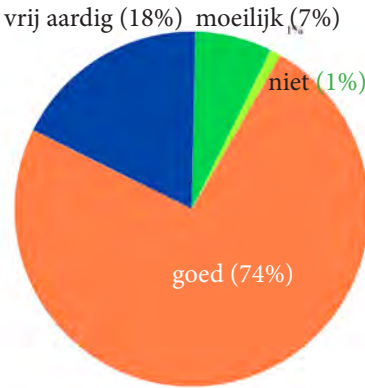
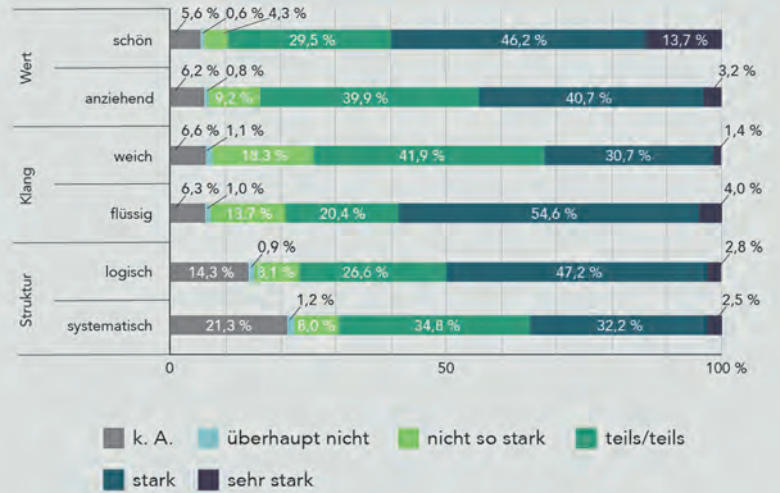
Wo wird am „meisten“ Plattdeutsch gesprochen?



Plattdeutsch sprechen: nach Alter

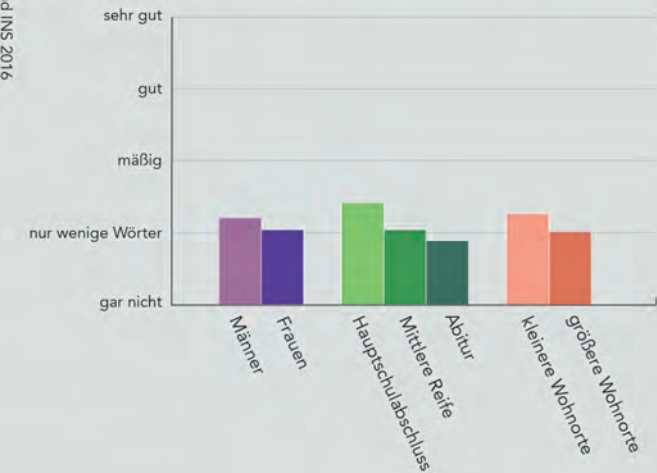


Wie wird Plattdeutsch bewertet?



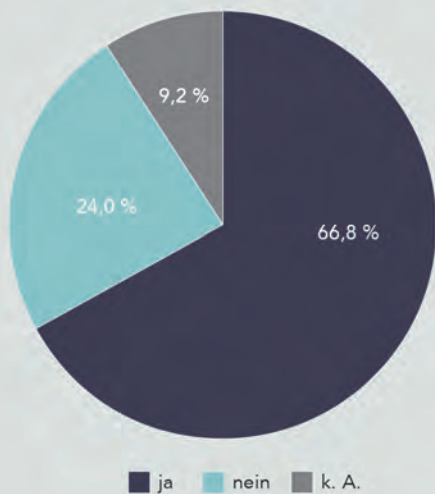
Verstaan van de Drentse taal

Plattdeutsch sprechen: nach Geschlecht, Bildung, Wohnortgröße

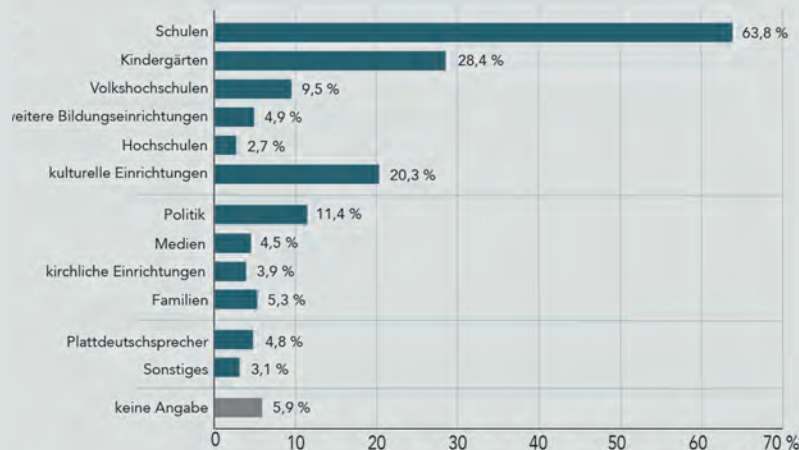


Moet de Drentse taal in gebruik blijven?

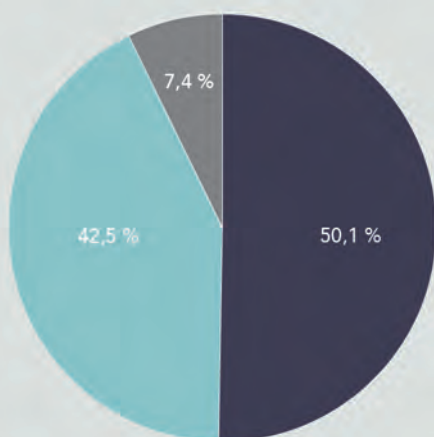
Sollte mehr für Plattdeutsch getan werden?



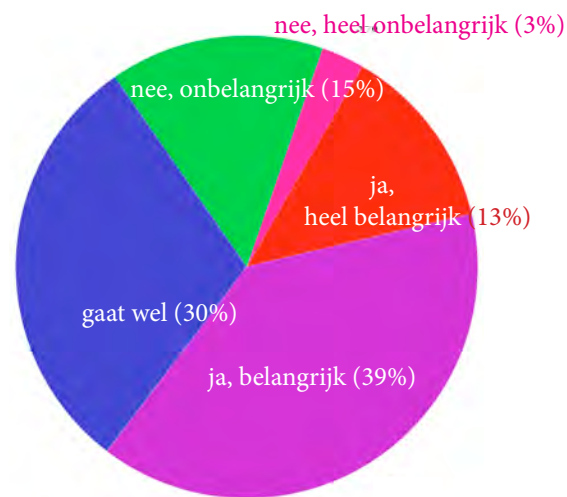
Wer sollte sich um die Förderung besonders kümmern?



Plattdeutscher Kindergarten?



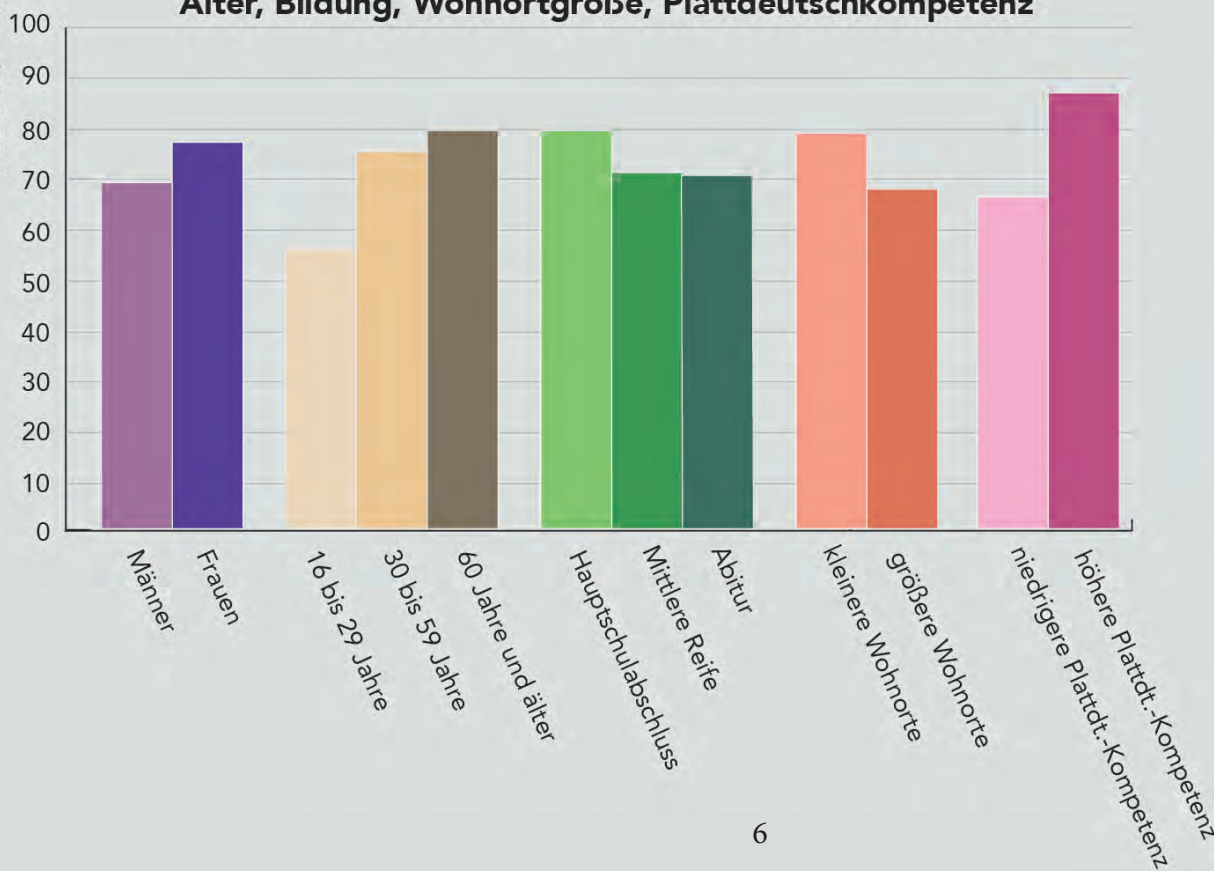
■ ich würde mein Kind dorthin schicken ■ ich würde mein Kind nicht dorthin schicken ■ k. A.



Moet Drents worden gestimuleerd?

Mehr tun für Plattdeutsch: nach Geschlecht, Alter, Bildung, Wohnortgröße, Plattdeutschkompetenz

© IDS und INS 2016



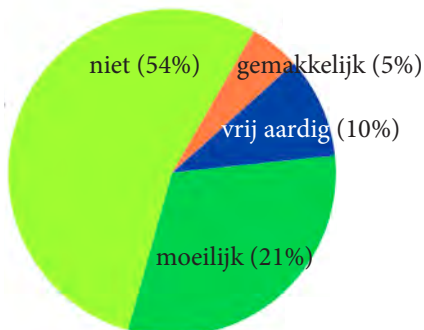
14:00 - 15:30 Uhr
Drs. Gerard Stout
Veränderungen in Sprache und Literatur
im niedersächsischen Sprachgebiet

Logegebouw van de Vrijmetselaars
Turfingel 46, 9712 KR Groningen, Niederlande

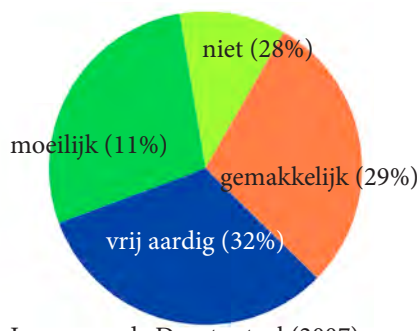
Dienstag, 24. Oktober 2017



Spreken van de Drentse taal (2007)

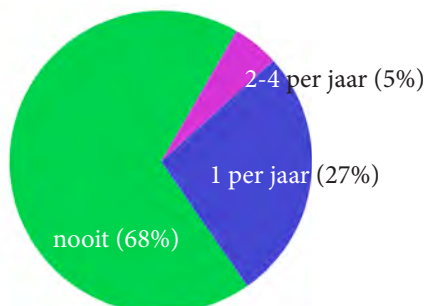


Schrijven van de Drentse taal (2007)

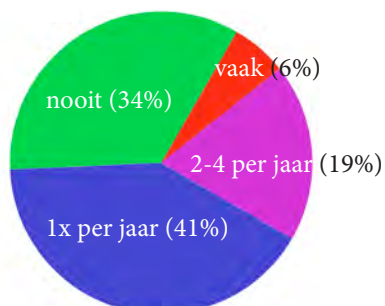


Lezen van de Drentse taal (2007)

vaak (0%)

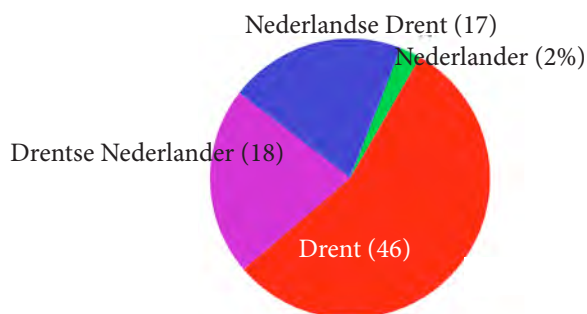
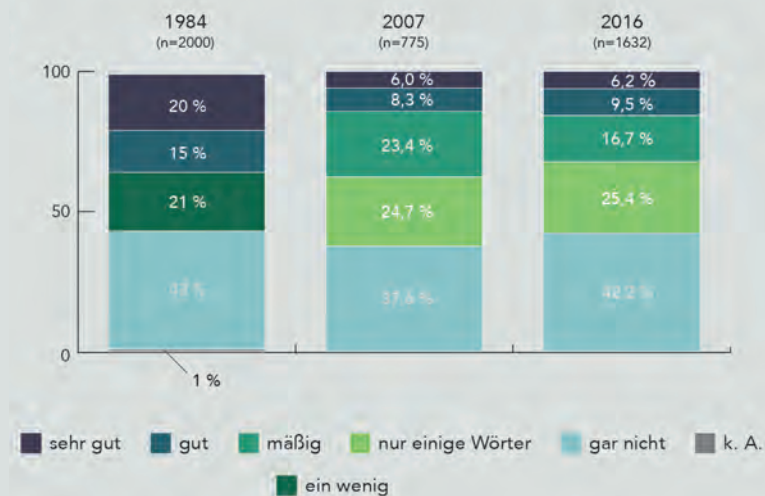


Leesfrequentie Drentse boeken (2007)



Leesfrequentie Drentse teksten (bijv. krant) (2007)

Plattddeutsch spreken: Vergleich mit früheren Erhebungen

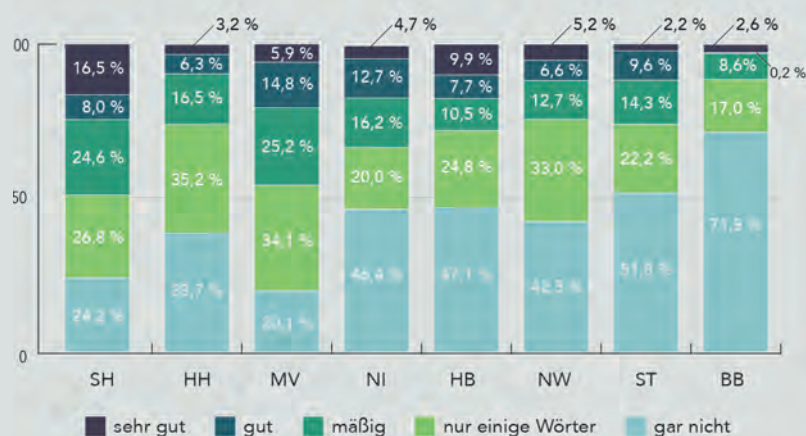


Ziet u zichzelf als Nederlander of als Drent?



Drentse taal betekent voor mij

Plattddeutsch spreken: nach Bundesländern



Literatuur in Drenthe aan snee

Het materiaal ligt er, laat nu de analyse maar beginnen

Op vrijdag 13 mei 2016 verscheen het standaardwerk over Geschiedenis van de Drentse literatuur 1945-2015. Henk Nijkeuter nodigt lezers uit een analyse te maken van de literatuur van deze Nedersaksische regio-taal. Henk Nijkeuter levert de namen en de feiten. Wie doen mee? Wat is er aan de hand? Wat is het vervolg? Wat is het (nood)lot van schrijverij in regio-talen? Een rondgang door de Drentse schrieverij in de vijftig jaar na de oorlog. Meer vragen dan antwoorden.

Tot 1920 kregen leerlingen in de moskee van Medina van hun leermeesters te horen dat de aarde plat is. Daarna ging het wereldbeeld schuiven, maar niet snel. Het conflict tussen wetenschap en religieuze overtuiging bleef bestaan. Niet enkel in Medina.

De Marokkaanse geleerde Taqi al-Din al-Hilali (1893-1987) was een hoog geciviliseerde man. Hij sprak vloeiend Engels, Frans, Duits en Arabisch. Van 1933 tot 1940 studeerde hij aan de universiteit van Berlijn. Niet de eerste de beste. Deze geleerde kreeg opdracht om mee te werken aan een vertaling van de koran naar het Engels. Deze vertaling is later aangeduid als *het Paard van Troje*. In de Engelse vertaling staat dat vrouwen hun gezicht moeten bedekken, op hun ogen na. Later is de juistheid van de vertaling betwist. Hilali liep aan de leiband van Abdullah ibn Baz, de hoogste religieuze autoriteit in Saudi-Arabië. Volgens ibn Baz draaide de zon om de aarde; zo staat het in de koran. Tot de dood van ibn Baz in 1999 bleef dit de officiële leer. Wie durfde te beweren – in navolging van Galileo Galilei (1564-1642) dat de aarde om de zon draait², werd getroffen door een fatwa. De doodstraf was het gevolg en alle bezittingen werden in beslag genomen.

Ik ontleen deze anekdotes aan een essay met boekbesprekingen van Malise Ruthven³ – *Inside Obedient Islamic Minds*. Sommige stromingen in de Islam worstelen met (natuur)wetenschappen. Elke tegenspraak met de koran vraagt om een verklaring of ontkenning, of oorlog. Wie zich strikt aan de letter houdt raakt geïsoleerd. Meeleunen en meebewegen is lastig als dogma's beleid bepalen. Ik weet dat vergelijking van inspanningen voor behoud en verspreiding van Drentse en Nederlandse literatuur in Drenthe en strikte naleving van de koran (en bijbel) mank gaat. Toch meen ik parallellen te zien. Vasthoudendheid is een gewaardeerde karaktertrek. Er komt een moment dat het roer om moet. Ook voor mij.

Passie

Henk Nijkeuter heeft met *Waor roet en blommen wortel schiet in 't veld een Geschiedenis van de Drentse literatuur 1945-2015* geboekstaafd¹. Iedereen die er in de Drentse

literaire wereld toe doet en er toe heeft gedaan, staat in dit (naslag)werk. Deze Drentse schrijvers hoeven voor eeuwigheidswaarde geen lid meer te worden van de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* om na hun overlijden middels een levensbericht in het jaarboek herdacht te worden.⁴ Henk Nijkeuter zet (alle) feiten zeer uitvoerig en zorgvuldig op een rij. Het boek bevat geen uitgebreide analyses en geen beschouwingen op meta-niveau. Hij heeft geen uitgebreid antwoord op vragen als: Hoe verhoudt de ontwikkeling van literatuur in Drenthe zich tot ontwikkelingen in de Nederlandse literatuur?⁵ Hoe verhoudt Drentse schrieverij zich tot literatuur in andere minderheidstalen? (Om dichtbij te blijven tot het Gronings, Fries, Stellingwerfs, of wat verder weg tot het Gaelic, Baskisch, Lets,...)



Erik Hartevelde, schrijver uit Grolloo

Nijkeuter geeft geen aanzetten over verschuivingen in het geschreven en gesproken dialect. Hoe komt de moderniteit met nieuwe woorden over technologie, digitalisering, filosofie en psychologie de taal binnen. Of juist niet. Erik Hartevelde kan over Grolloo schrijven en dichten in het Drents, maar zodra het over meta-niveau gaat schakelt hij naar het Nederlands (p. 238). Hayat Ezzeroili was stadsdichter in Meppel, daar is geen woord Drents bij. Welke invloeden komen uit Molukse



Genomineerden Streektaalprijs 2012 Dagblad van het Noorden op 7 april 2013 in Bitter&Zoet, Veenhuizen.

Leny Hamminga, vertegenwoordigers Dag&Deur, aaldaags geleuven, Kinderbiebel, Gerard Nijenhuis, Jan Glas, Jan Germs.

kringen, waar zijn invloeden uit het Engels en Duits in het dialect terug te vinden? Nijkeuter laat de vragen onbeantwoord. Hij schreef zijn boek omdat hij plezier beleefde aan het vervolg op zijn proefschrift⁶. Niet om alle vragen te beantwoorden. Hij nodigt anderen uit om zinnige zaken naar voren te brengen over dialect en Nederlands in de provincie.

Ik praat naar ik verstand heb, en dat verstand schiet tekort om alle vragen van een passend antwoord te voorzien. Ik laat graag enkele van mijn beschouwingen zien vanuit mijn exacte natuurwetenschappelijke achtergrond⁷; met een passie voor taal.

Passie is gevaarlijk, passie kan zicht op andere werkelijkheden gemakkelijk vertroebelen. Malise Ruthven beschrijft hoe de Egyptische Moslimbroederschap elke aanval interpreteert als van God gegeven. Elke aanval is een beproeving die uiteindelijk leidt tot een overwinning. Elke nederlaag wordt ervaren als een overwinning. De menselijke geest is oneindig in ontsnappingsvarianten en in ontkenningen. De waan van alle dag. De Moslimbroeders hun waan, wij de onze. De koning is dood. Lang leve de koning.⁸

Zit er leven in de Drentse streektaalschrijverij?

De provincie Drenthe heeft onderzoek laten doen om antwoorden te krijgen op deze en andere vragen over dialectgebruik. Ik heb daar eerder uitgebreid over geschreven in *Dialect is het nieuwe Latijn*⁹. De antwoorden zijn van belang voor beleidsmakers en voor politieke keuzes. Wie krijgt geld? En waar gaat dat geld naartoe? Heeft stimulering van streektaalgebruik zin? En wat is die zin? De vragen naar gebruik van streektaal leverden antwoorden. Kort samengevat: Iedereen vindt behoud van Drentse taol belangrijk, maar...

Maar lezen in het Drents beperkt zich tot een gedicht of een alinea in de krant. Schrijven in het Drents is voor een tiental schrijvers. Lezers schrijven niet in het Drents.

Uitgeverij Het Drentse Boek geeft gemiddeld acht boeken per jaar uit. De helft van de uitgaven bestaat uit boeken over hunebedden, landschap, koken, wandelen, beeldende kunst en boeken met voorbeelden van Drentse

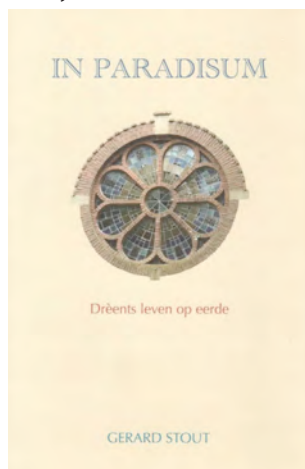
overlijdensberichten (Hij hef de akker ummeschupt. Marchien is der niet meer. Jans is vot.).

De tekst van de boeken over de provincie is in het Nederlands. Jaarlijks verschijnen slechts enkele boeken in de streektaal. De laatste jaren met een groot aandeel van direct betrokkenen bij het Huus van de Taol (Jan Germs, Abel Darwinkel, Anne Doornbos). Blijkbaar zijn er onvoldoende schrijvers en dichters buiten de incrowd te vinden. Het fonds van Het Drentse Boek leunt op oudgedienden met prima werk dat redelijk tot goed verkoopt (Gerard Nijenhuis is een topper). Mijn novelle *In Paradisum* (2009) heeft een tweede druk gekend. Het is gratis aan leesclubs in Drenthe uitgereikt. Ik heb daar positieve reacties op gehad.

Mijn andere boeken bij Het Drentse Boek zijn matig verkocht. Ik kan dat zien aan de jaarlijkse afrekening. De auteursvergoeding (ca. 10%) is nooit meer geweest dan enkele tientjes, vaak minder. Drenten lezen geen Drents. Nauwkeuriger: Er zijn weinigen geroepen om mijn Drentse boeken te lezen. Andere Drentse auteurs (Ria Westerhuis, Delia Bremer) zijn toegankelijker, en zij schrijven over aantrekkelijke onderwerpen, zoals in de bundel *Minnezinne*.

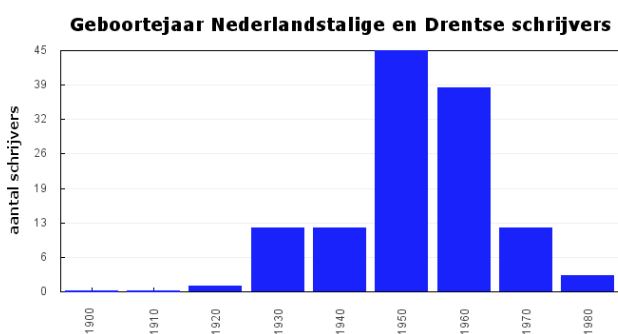
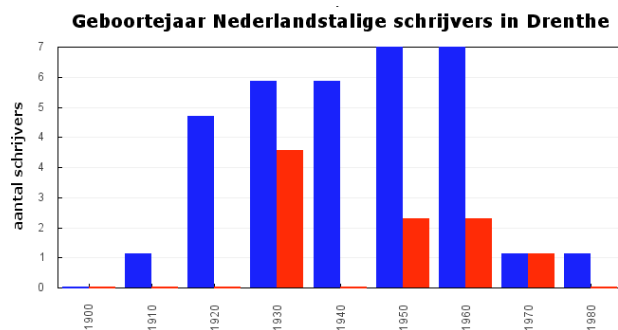
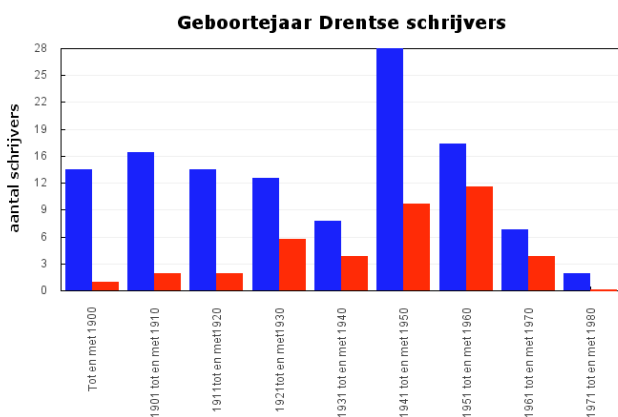
Overigens hoeven verkoopcijfers niet direct richtlijn te zijn voor beleid. Mijn vaste boekhandelaar⁹ geeft aan dat een goedverkopende Nederlandstalige auteur rond 800 exemplaren onder lezers krijgt. De grens voor bestseller is enige tijd geleden verlaagd van 20.000 naar 10.000 exemplaren.

Ik zou graag statistieken van Het Drentse Boek zien over verkoop, uitgesplitst naar echte verkopen, naar afdracht van bewijsnummers aan subsidiërende gemeenten, naar exemplaren voor de auteur en familie. Ik heb geen behoefte aan de cijfers om uitgevers in een kwaad



daglicht te zetten. Ik houd van daglicht. Wetenschap kan een paradigmaverschuiving veroorzaken: Wat we tot nu toe gedaan hebben, werkt blijkbaar niet meer. Wat kunnen we anders doen? Hoe laten we de aarde om de zon draaien. Hoe treden we de literaire wereld tegemoet zonder chador met enkel een gazen kijkvenster? Hoe verruimen we onze blik zonder onze passie te verliezen?

Op een zondagochtend maakte ik ter verpozing staafdiagrammen van auteurs die in het boek van Nijkeuter staan vermeld. Hoeveel auteurs zijn er eigenlijk? Hoeveel leven nog? Hoe is de verhouding mannen en vrouwen? Hoeveel boeken heeft elke schrijver op zijn/haar naam staan? Hoeveel nieuw werk kunnen we van huidige schrijvers verwachten? Welke nieuwe aanwas laat zich zien? Een uitgever zonder auteurs overleeft enkel als nog meer bureaumedewerkers een boek voor hun broodheer schrijven. Of zijn er andere mogelijkheden (talige) cultuuruitingen onder het volk te brengen? Nog 20 jaar te gaan, als ik naar het onderste staafdiagram kijk. Al eerder heb ik gepleit voor integrale publikatie van alle streektaalliteratuur op het web, het zij als pdf, het zij als formaat geschikt voor e-readers¹⁰. De lezer centraal en niet de uitgever in het midden.



In leven op 1 januari 2016

Columns

In vorige eeuwen waren feuilletons de aanzet voor boekuitgaven. Niet alleen voor streektaalboeken. In het hele Nederlandse taalgebied zijn diverse boeken eerst in afleveringen verschenen in kranten en in literaire tijdschriften. Verzamelde columns zijn een vervolg op die werkwijze. Eerst als blog, mailbericht (ZKV van A. L. Snijders), of als column (D. Lohues in het Dagblad) en daarna als fysiek boek in de winkel. Niet om te lezen, maar om aan te schaffen omdat de schrijver bekend is. Hugo Brems¹² citeert Vogelaar in zijn standaardwerk:

“De universele intellektueel lijkt hier (in de column) plaats te hebben gemaakt voor de anti-intellektueel die – buiten en boven het maatschappelijk leven staande – als ‘opinion-maker’ optreedt en ook vaak fungeert.”

Alle landelijke dagbladen gebruiken deze werkwijze om hun columnisten te verkopen. Iedereen lijkt te willen wat hij al heeft, en wat een ander ook heeft. Is de auteur eenmaal bekend dan gaat hij/zij snel bij de uitgever weg en geeft het boek uit in eigen beheer (Jans Polling, Paulien Cornelisse, Ria Westerhuis, Tieme Woltman,...). Iedereen kan alles zelf. Solidariteit is niet nodig. Vroeger....¹³

RTV

In de jaren vijftig/zestig bleef ik thuis voor Drentstalige uitzendingen. Bij de scheerbaos, Coba en Fennechie, als gezin luisterden we naar Hitjo D. Schuth en Geesje Been. Klein Rieksie was een begrip. Hans Heyting kende ik van naam, van stem en van bochel – had mijn opa ook; een hoge rug. De tijden zijn veranderd. Ik luister zelden naar de radio. Ik kijk zelden naar televisieprogramma's. Ik ken niemand die naar RTV-Drenthe luistert. Enkele malen heb ik het genoeg gehad om gesprekspartner te zijn van een RTV-verslaggever. Een enkele maal mocht ik in een cultureel programma over mijn boeken spreken. Nooit trof ik iemand die me mij had gehoord. Nooit.

Dit is geen (natuur)wetenschap. Dit is manipulatie zonder feitenkennis. Als ik niet luister betekent dat niet dat anderen ook niet naar radio en of tv luisteren en kijken. Misschien zijn luisteraars bang om me te complimenteren of tegen te spreken. Ook dat weet ik niet.

Regionale omroepen verliezen hun publiek aan web-tv, zoals www.podium.tv. Web-tv is sneller, goedkoper en ongebonden. RTV-Drenthe is afhankelijk van de provincie en werkt met handen op de rug. Particulieren kunnen naar eigen inzicht en voor eigen rekening programma's maken. De afnemers bepalen de markt. Uitgevers en RTV worden dienstverleners, dat besef dringt niet overal door. De klant is koning. De aarde is niet langer plat.

Literaire tijdschriften

Roet heeft het literaire landschap in Drenthe ingrijpend veranderd. De streekroman werd dankzij *Drèents letterkundig tidschrift Roet* ingehaald door korte verhalen, romans, detectives, toneel en muziek met een “Hollandse” toonzetting. De aansluiting met de Nederlandse literatuur werd in de jaren zeventig/tachtig deels gemaakt – met een vertraging van ongeveer 20 jaar – al is er nog steeds veel folklore, nostalgie en romantiek te bespeuren in de schrieverij. *Roet* maakt themanummers over (beeldende) kunst en volgt schrijvers in hun ontwikkeling. De relatieve oplage (400) is heel hoog, vergeleken met Hollandse literaire tijdschriften (800). Interessant zou een lezersonderzoek zijn naar de receptie van de gedichten, verhalen, beschouwingen en boekbesprekingen. Interessant zou een literair weblog zijn met Drentse poëzie. De dichtersgroep uit Emmen¹⁴ geeft aan hoe dat zou kunnen.

Nijkeuter geeft aan dat literaire tijdschriften (*Nieuwe Drentse Volksalmanak*, *’t Swieniegeltje*, *Maandblad Drenthe*, *Oeze Volk*, *De Pennevogel*, *Roet*, *’t Larffe*, *NRD*) komen en vooral weer gaan. Ook die ontwikkeling kent parallellen in de Nederlandse literatuur. Hugo Brems⁵ schrijft daar onderhoudend over. Onmin over koers, oorlogsverleden van redacteurs en incompatibilité des humeurs. Met regelmaat kruipt het bloed waar het niet gaan kan¹⁵. Literaire passie vindt een uitweg in een strooivuur.

Prognoses

Als ik naar het aantal literaire uitgaven in Drenthe kijk, als ik naar de leeftijden van schrijvers en lezers kijk en naar nieuwe aanwas van dichters en (toneel)schrijvers, als ik naar ontwikkelingen in mediagebruik kijk, meen ik een aantal trends te zien.

– Bestsellers zijn in streektaalliteratuur niet te verwachten. Bestsellers in Nederlandse en Engelse literatuur zijn meer een gevolg van effectieve marketing dan van inhoud. Vaker dan eens ben ik teleurgesteld in toppers. Ik vraag nu aan lezers welk boek ik open zou moeten slaan. Misschien heb ik een specifieke boekenvoorkeur.

– Uitgeverijen veranderen in servicepunten voor schrijvers. Iedereen kan gemakkelijk boeken laten drukken. Verspreiding en promotie vragen (nog) om professionals. (Sociale media nemen een grotere plaats in bij marketing.) Voor streektaalboeken blijft een zeer kleine plek. Oplage van tientallen voor familie en bekenden. Streektaalboeken krijgen een plek naast zelfgemaakte vakantieboeken, zoals die van Albelli en Hema beschikbaar zijn.

– Henk Nijkeuter schrijft in zijn verantwoording op de eerste pagina:

*“Niemand leest nog literatuurgeschiedenissen. Ze worden hoogstens geraadpleegd en dan nog bijna uitsluitend door mensen die daar een beroepsmatige reden voor hebben: literatuurwetenschappers, leraren in diverse talen, studenten en scholieren.”*¹⁶

Vervang in dit citaat *literatuurgeschiedenis* door *streektaalboeken*. Nijkeuter heeft een profetische opening van zijn boek. Voor de oudere generatie met teruglopend gezichtsvermogen en kortere aandachtspanne zijn audio-boeken in de streektaal een mooie (internet)voorziening. Lezen hoeft niet meer. Moet het gehoor wel op orde blijven.



Klaas Koops. Kandidaat voor boekenweekgeschenk.

– Het aantal streektaalschrijvers neemt in rap tempo af. Van de schrijvers uit de jaren zestig en zeventig verwacht ik geen hoogstandjes meer. Misschien enkele boeken met herhaling van zetten. Gerard Nijenhuis heeft de leeftijd (80+) bereikt dat andere gedichten dan hij tot nu toe schreef niet te verwachten zijn. Jan Germs



Johan Veenstra, winnaar DvhN-streektaalprijs 2015 (l) en Lukas Koops (redactie Roet).

borduurt voort op zijn anekdotische succesformule, Abel Darwinkel analyseert taal na nieuwe web-enquetes, Anne Doornbos schrijft zijn herinneringen als voorzitter, Suze Sanders groeit door, nu ze tot de oudste generatie hoort. Ria Westerhuis komt verder naar voren en naar boven; ook en vooral in de standaardtaal, met meer uitgaven in eigen beheer. Delia Bremer doet het wat kalmer aan. Van Marga Kool en Jan Veenstra, ooit aan de wieg van Drentse literatuur, verwacht ik geen dialectwerk. Ik verwacht een bundeling van hun Dagblad-columns over huiselijke perikelen. Klaas Koops schrijft een boekenweekgeschenk. met een verongelijkte ondertoon. Jammer dat deze schrijver geen dagbladcolumn heeft. Martin Koster, mede-oprichter van *Roet* (1979), stuurt

misschien nog enkele verzamelde columns de wereld in. Het Huus van de Taol verzamelt zijn overal en nergens gepubliceerd werk als hommage aan deze voortrekker en dwarsligger. Rest een of twee korte gedichten per jaar van deze dichter uit Avereest. Daniël Lohues kan nog vijf jaar mee, misschien langer, maar het is de vraag of hij dat wil.¹⁷

Voor grutto's en niet alleen voor die weidevogel, voor bijna alle fauna, geldt een kritische ondergrens. Als het aantal leden onder een bepaalde grens zakt is de soort ten dode opgeschreven. Dat geldt ook voor literatuur in welke taal dan ook. Voor het Drents is die grens heel dichtbij, misschien al overschreden. In het Groningerland is al geen proza-schrijver meer te vinden. In de Stellingwerfen houdt sterschrijver Johan Veenstra¹⁸ zo ongeveer in z'n eentje het zeer kleine taalgebied overeind. Literatuur in Sallands, Twents, Achterhoeks, Veluws is zo goed als niet-existent. Beetje lectuur resteert. Is dat een ramp? Is dat een gemis? Nee. – RTV-programma's over kunst en cultuur, over literatuur zijn bij regionale omroepen niet te verwachten. Er is geen doelgroep die luistert en kijkt.

– Regionale pers. Het *Dagblad van het Noorden* besteedt waar mogelijk en met passie van Joep van Ruiten aandacht aan lokale cultuur. Door samenwerking

met de *Leeuwarder Courant* gaan de cultuurpagina's van beide kranten naar uniformiteit. – Niet alleen de cultuurpagina's – De bijlage *Vrijdag* is op details en opmaak na identiek voor Friesland en Groningen/Drenthe. Bespreking van een Drent is minder interessant voor *Vrijdag* en omgekeerd mag er niet teveel Fries op de pagina's komen. Drentse schrieverij krijgt het moeilijker om de kolommen te halen. Badinerend zei Joep van Ruiten tijdens een recent interview over *Goof Petreaus, kroniek 2015*: "Ik kom je ondervragen omdat je vijanden hebt, dat maakt je interessant voor een paar lezers. Eigenlijk kan ik geen plek voor je maken in de krant." Ik kwam ook in de Friese editie terecht. Totaal aantal reacties op deze noordelijke exposure: minder dan 1.

Jan Wierenga houdt elke maandag in het *Dagblad van het Noorden* zeer verdienstelijk de vinger aan de pols op *Scheperserf*. Louis van Kelchhoven zorgt voor de Groninger pagina. Historie, human interest, folklore, een braaf gedicht en een soms prikkelende column. Jan Wierenga staat ook in *Nijkeuter*. Zijn *Lamert Kieft, bij ons in het dorp alhier* verdient het om opnieuw gebundeld te worden; al was het maar om te laten zien dat zijn esperanto-streektaal over grenzen kijkt. Jan Wierenga (Enumatil, 1951) bevorderde met zijn Ibrahim integratie van migranten lang voor naoberhulp gemankeerd overheidsbeleid werd.¹⁹

Mijn prognose: De *Dagblad van het Noorden streektaal-prijs* anticipeert op veranderingen in dialectgebruik en verbreedt de jaarlijkse taalwedstrijd. Ook (deels) Nederlands proza en poëzie doen binnenkort mee aan de wedstrijd. Cross mediale uitingen krijgen de voorkeur. Dit is een beweging tegengesteld aan het Fries waar de Friese literatuur strikt binnen de Friese taal blijft.²⁰ (Er zijn diverse Friese schrijvers die ook in het Nederlands publiceren. Meertaligheid komt veel voor.)

– *Roet* en *Maandewark* gaan als Drentse periodieken op de huidige voet door tot de redacties de leeftijd hebben bereikt van oppasopa en oppasoma voor kleinkinderen. De tijdschriften stoppen bij gebrek aan enthousiasme en bij gebrek aan opvolgers. Het Groninger literaire tijdschrift *Krödde* is al opgeheven. Jonge leden voor de redacties zijn niet te vinden. Jonge honden willen niet vergaderen en borrelen met het old-boys-network. De ouwejongenskrentenbroodmores heeft de redacties op slot gezet. De zon draait om de redacties, niet andersom. Dit is geen aantijging of verwijt. In het verenigingsleven speelt dit proces in brede zin.²¹ Postzegelverenigingen, Tennisbesturen, Groei&Bloeï; oude bestuursleden overheersen. Ik zag het bij de NVON in mijn vorig leven. Senioren in de vereniging van leraren natuurwetenschappen. Ik nam twintigers mee naar congressen. De studenten liepen gillend weg van de oudemannen en oude vrouwen.

Stellingwerwer schrijver Johan Veenstra geeft in het *Dagblad van het Noorden*²² aan dat zijn optredens verminderen door opheffing van verenigingen.

– Internet en digitale media geven kort uitstel van verdwijnen van aandacht voor streektaal. Facebook, weblogs, vlogs, films zijn voor de massa, voor het individu in een fluïde groep.

SCHEPERS ERF

19 Dinsdag
26 augustus 2014

DAGBLAD VAN HET NOORDEN

Zummer op de Paaizermoo

MARTIN KOSTER

Wij ligt stil en haast bevreuren
Scheuren schaopen achter 't hek
In Stad heb wij een vibrator kocht
Een speukding dat naor boven stek

Hoe diep kuj gaan in de school van
De liefde in de butenlocht al an de dijk
Heurt dat hier wel dat repen
Mit riw uut een spookrige seksboetiek

Mien sterrenbied zeg 'ie gaot hen de haaien
As ie mit een vrome hen een slaoptee gaot'

De zommervind strek langs eenze kleren
Die stilleges wacht tot wij op huus angoot
Wie leven wil mut vrijen leen
As 't zummert op de Paaizermoo

Uut de bundel *Hotel an 't spoor*

Winter op de Paaizermoo van Peter van der Velden is te lezen bij de brug over het Peizerdijk.



Dooie mus

GERARD STOUT

Ik was een jaor of tien, kwaojong
met een windbuis. Het eerste
mikpunt met mien geweer was
een leeg conservenblikke. Op de
wikkel zag ik een roete tomaat.
Een mooie schietstijf. As het
koegietje het blikke raakte leek
de tomaat te bloeden. Ik was een
kind. Ik dreumde. Bliede met
mien geweer.
In de appelhof zat een mus te
dreumen op een tak. Eva wachtte
op heur Adam om bij ons huus
onder de pannen te kroepen. Ik
was Kaïn en mien bruur Abel was
hen schoot. Was mus ik?
Buks in de haand, oog op scharp.



De mus pofte in het drugre zaand.
Gien bloed te zien. Mien eerste
moord. Ik weer man. Bliede met
een dooie mus.

Driemaal Nederlands

Driemaal per maand een gedicht en column in het Drents en eenmaal per maand in het Nederlands over Drenthe. Wil je ook een bijdrage leveren? Maximaal 20 regels per gedicht of 200-250 woorden voor de column naar: scheperserf@dn.nl (Over plaatsing wordt niet gecorrespondeerd)

HISTORIE GEMENGD BEDRIJF IN JAREN DERTIG

Zwarte, Zwart versie, Stritversie, Jeude, Moos, Protse, Boesjeude

Herinneringen van Ankie Mensen (In paradisum)

Na schooltijd wachtte er altijd
werk in een vast ritme. Zwiene-
sch Joke en, en later Leusman.
In de kookpot gingen aard-
pelen en melde, dat is een akker-
onkruid. De zwienen kregen
stampot. Met een soort mixer,
maakten we de zwienpot fijf. In
de middagpauze van de school,
tussen twaalf en half twee, was er
tijd om de zwienpot te wisselen.
We aten ook vaak de zwiene-
eepel, pelden ze af, lekker, ja.

In de schuur waren vier hokken
met elk drie varkens en nog twee
hokken in een vast ritme. Zwiene-
sch Joke en, en later Leusman.
Als een motte biggen kreeg,
castrande Moeke de biggen zelf,
dat heette besniden. Ze deed dat
met een scheermes. We waren er
niet bij.

Elke dag kregen de varkens vers
stro. Moeke voerde de varkens en
schep'te 's ochtends de mest uit de
hokken. Ze had een balk diagoo-
maal door het hok gelegd. In de
ene helft aten de varkens, in de
andere helft poepten ze. Knap
van die beesten. Moeke schep'te
de mest uit de hokken in de koe-
gang. Wij kruitden de mest met
een kruitwagen naar buiten. Elke
dag. Het was maar even. Kruitden
tegen de mestbult omhoog over
een plank van 30 centimeter
breed. Ging altijd goed.

Ik ken de namen van de koeien
nog: Zwarte, Zwart versie, Strit-
versie – alle het melken sprutte
de melk alle kanten op door de
korte tepels –. Jeude – Pappie had
die koe van een Jood gekocht,
Moos – ook van een Jood gekocht,
vrouwsje eind met het zunder
man doen. Een roofvogel verveet
de vrouw met vlees. Elk trekt an
een eind, het korste of het langste.
Ik laot mij rieden deur de stroom.
Schuuns boven de Windeloop
hangt een harik te bidden. Zo had
ik dat leerd. Eerst de handen vol-
den, ogen dicht, bidden en met
Gods zegen mes en vork as wapen
veur de maalfied. Brune boten
heet now Chilli con carne. Gon
carne: met vlees.

Nao honderd stadien rie ik het
Nörg binnen. Provinciaalse toma-
tensje stiet op een schoelbord.
Ik laot mij vervetten. Bliede met
Dame blanche.

Mijn oma kan breien, dat kan ik
niet. Oma leert me liedjes van
vroeger. Ze kent alleen liedjes in

Mijn oma is nu 78. Ik ben bijna
vijf. Oma heeft bijna geen foto's
van haar kindertijd. Ik heb al
meer dan duizend foto's in de
computer. Van mijn geboorte
heeft papa een film gemaakt. Die
heb ik nog niet gezien.

Mijn oma kan breien, dat kan ik
niet. Oma leert me liedjes van
vroeger. Ze kent alleen liedjes in

Wat deed je opa of je oma toen hij of zij net zo oud was als jij nu? En wat doe jij?
Stuur naar scheperserf@dn.nl



Ankie Mensen melkt Zwart versie. (1938)

poot trapte de koe in de melk-
mer. Ik kreeg mijn vinger tussen
poot en emmer. De nagel zit nog
scheef, kijk naar.

We hielden de koeien voor de
melk. Er was ook een stier, die
had geen naam, niet anders dan
Bolle, maar zo heetten in die tijd
alle stieren. Verder hadden we
drie of vier stals jongvee. De bol-
le liep bij de koeien in de wet. Dat
is nu niet meer zo.

Pappie had de koeien tussen de
1- en 2- Bokadootweg, dat is aan
de zuidkant van Emmen.

's Nachts bleven de bussen in
het weiland staan. 's Ochtends
werd de ochtendmelk bij de
bussen gedaan. Mijn oudere zus-
sen deden dat. Hendrik kwam
niet uit bed. Moeke zei tegen An-
nie: 'Haal ons Ankie der maor
uut, oens Hendrik kan ik niet uut
bêre kriegen.'

Met de slagkrooi brachten we
de melkbussen naar de Dordtse
straat, daar werden ze door de
fabriek afgehaald. De bussen
kwamen in de loop van de dag
weer aan de Dordtstraat, bij de
boerderij. Ze waren gevuld met
z'n dertig liter hete ondermelk.
We reden de bussen met een slag-

het Nederlands. Als oma over
vroeger vertelt, praat ze Drents.
Opa zegt niet veel. Hij vertelt over de
boerderij en over de oorlog.

Ik luiiter naar K3 en ik kijk graag
naar Sesamstraat. Als ik bij opa
en oma ben, wandelen we altijd
met de hond. Ik wil ook een
hondje, maar papa wil dat niet.



De oma van Skip.

- Het publiek voor (streek)taal verandert in een verzameling van individuen met een particuliere belangstelling. De groep bestaat enkel in wisselende en internationale samenstellingen. Ik heb instructiefilms op het web over vilttechnieken²³. De hele wereld kijkt en soms komt een vraag uit Brazilië of uit Rusland. Iets vergelijkbaars kan met literatuur in minderheidstalen. De beperkte groep belangstellenden kan elkaar wisselend op internet vinden. Mooie taak voor streektaalorganisaties om het voortouw te nemen.
- De aanduidingen streek/minderheidstaal en streektaal/minderheidsliteratuur worden ingewisseld voor regio-taal en regio-literatuur.
- Er komt onderzoek naar overeenkomsten en verschillen tussen schrijvers van regio-literatuur, waarbij ook de (vermeende) afkomst van schrijvers een rol speelt. Schrijvers, in Nederland geboren maar nog aangeduid als Turkse Nederlanders, Marokkaanse Nederlanders, Surinaamse Nederlanders blijken verwant te zijn – wat benadering van hun werk door lezers en recensenten aangaat – met Drentse Nederlanders, Friese Nederlanders en Achterhoekse en Zeeuwse Nederlanders.

– Vertalingen van bijbel en psalmen zijn voltooid. Als er een vertaalniche overblijft zijn het mindfulness, yoga en horoscopen. Vertaling van de koran in het Drents ligt niet voor de hand om religieuze redenen. Vertaling is geen halszaak, maar voor liefhebbers van taal zijn er geen belemmeringen. Het mes snijdt aan twee kanten; persoonlijke vaardigheden in vertalen verbeteren en kennisnemen van een andere religie; overigens met bekende trekken.

Toekomst

“Is deze ideologische tragedie te interpreteren als een ideologische nederlaag?” vraagt Malise Ruthven zich aan het slot van haar boekbesprekingen af. Ondanks al hun tragisch lijden geloven Egyptenaren van de Moslimbroederschap dat de overwinning onvermijdelijk is, want God zal hun deugdzaamheid belonen. “Wie twijfelt aan de terugkeer van Morsi (de afgezette leider), twijfelt aan het bestaan van God.” Aldus de clerus. Dergelijke twijfelaars kennen hun lot. Ze verliezen niet enkel have en goed.

Malise Ruthven besluit haar besprekingen met: “Het is onwaarschijnlijk dat nieuwe bombardementen, of martelpraktijken toegepast op mensen – die zich zien als ware gelovigen – verwachtingen, die geworteld zijn in dat deel van hun hoofd waar de rede niet bij kan komen, kunnen verstoren.”

Ik zei het al. Misschien is de vergelijking van strijd voor behoud van minderheidstalen, met strijd van de Moslimbroederschap tussen ratio en gevoel, tussen wetenschappen en religie, minder gepast. Misschien

vergelijk ik paardenvijgen met peren of appels met dadels. Hoe het ook zij: Ik zie parallellen.

Wat ik eenmaal in de kop heb – en niet in de kont –, wat eenmaal is geworteld in dat deel van mijn verstand waar de rede niet meer bij kan, blijf ik vasthouden en prediken; uit domheid en uit liefde. Tegen beter weten in.

Noten

1. Henk Nijkeuter, *Waar roet en bloemen wortel schiet in 't veld. Geschiedenis van de Drentse literatuur 1945-2015* Het Drentse Boek 512 blz.
2. De paus heeft in 1992 excuses aangeboden en Galileo Galilei in ere hersteld.
3. Malise Ruthven, *Inside Obedient Islamic Minds*. New York Review of Books, April 7, 2016 p.79-81.
4. In het *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 2014-2015* staat een essay van Kees Fens dat eerder verscheen in *de Volkskrant* van 15 september 1980. De titel van dat essay luidt: *De veenkoloniale Ghoete en andere leden*. Fens herdenkt Gerri Hendrik Streurman (1992-1976 staat in het essay, dat is vast 1929-1976) uit Veendam. Wie kent hem?
5. In Nijkeuter staan voldoende neerlandici vermeld die deze vraag van een antwoord kunnen voorzien. Hugo Brems schreef *Altijd weer vogels die nesten bouwen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1945-2005*. Dit standaardwerk biedt vele vergelijkingsmogelijkheden.
6. Henk Nijkeuter. *Geschiedenis van de Drentse literatuur 1816-1956*. Op basis van zijn dissertatie.
7. Doctoraal organische chemie Rijksuniversiteit Groningen 1975.
8. De koning spreekt geen Drents, maar majesteit mag hier wel wezen.
9. www.daannijman.nl
10. Gerard Stout, *Dialect is het nieuwe Latijn?* Ter Verpoozing. Integraal als pdf op mijn website www.gerardstout.nl te downloaden. Ook te beluisteren op YouTube (in drie talen).
11. In mijn toespraak bij de uitreiking van de Grote Culturele Prijs van Drenthe 2014. Ook opgenomen in *Goof Petreaus, Kroniek 2015*. Ter Verpoozing. Ook in mijn Verzameld Werk (als pdf op mijn website en bij de Koninklijke Bibliotheek www.kb.nl.)
12. Hugo Brems, zie noot 5 pagina 384.
13. Vroeger hadden we naoberschap en naoberplicht. Dat was niet altijd beter.
14. www.gemeentedichteremmen.nl
15. Boektitel van Drentse schrijfster Jo Bergmans-Beins. *Het bloed kruipt waar het niet gaan kan*.
16. Citaat van Ingeborg A. Nienhuis, *Onkruud vergaait nait*. Een onderzoek naar tendensen in de drie Nedersaksische tijdschriften voor streektaalliteratuur (Masterscriptie Vakgroep Nederlands RuG). Groningen 2005. Eén van die drie, *Krödde*, is in middels verdwenen.
17. Van mij hoeft het niet. Ik luister liever naar klassieke (kerk) muziek. Ik ben geen maat der dingen.
18. Johan Veenstra had wat mij betreft ook in *Nijkeuter* mogen staan.
19. Ik heb regelmatig contact gehad met Jan Wierenga en Louis van Kelchhoven. Onze samenwerking was heel prettig. Ik zeg aardige woorden. Ons kent Ons Noorden.
20. Joep van Ruiten, *Dagblad van het Noorden*, 14 mei 2016 p. 44 verslag van boekpresentatie op 13 mei. Goffe Jensma over literatuur van minderheidstalen. Ik vroeg hem zijn bijdrage naar Poze te sturen. Zijn bijdrage gaat naar *Roet* (najaar 2016).
21. *Verenigingsleven en maatschappelijk middenveld*, SCP. Via google.
22. Joep van Ruiten, *Dagblad van het Noorden*, 13 mei 2016 p. 2 en 4 van *Vrijdag* (cultuurbijlage). Zie ook www.woestenledig.nl voor zijn noordelijk cultureel nieuws.
23. Zie www.metageerts.nl voor links naar de viltfilms.

Ik dank Henk Nijkeuter en Joep van Ruiten voor de uitnodiging een analyse te maken. Ik laat mij graag verbeteren door iemand die beter is ingevoerd in Nederlandse Letterkunde en regio-literatuur.
15 mei 2016

Kleine Pause tut gut

I

Das Antiquariat Lutgen liegt an der Brunnenstraße, Ecke Reformierter Kirchgang. Es ist ein kleines Eckhaus, durchs Seitenfenster gesehen überladen mit Büchern. Im Schaufenster an der Seitenstraße stehen Karten von meiner Heimat aus dem neunzehnten Jahrhundert. Die Konturen der Provinz sind klar, obwohl noch viele Kanäle und Wege fehlen. Vereinzelt ein Sternchen: der Beginn einer Siedlung im Moor. Möglicherweise bedeutet ein Sternchen eine Lehmhütte, vielleicht fünf Lehmhütten. Die Bangerschans ist verfallen. Emmen gibt es schon. Erica hat nur einen Stern! Eine Legende fehlt. Jeder liest seine eigene Karte. Ich bin in Leer. Im Schaufenster am Reformierten Kirchgang blicke ich nach Hause.

Hinter Glas an der Brunnenstraße auf einem Regal dünne Bücher von Dylan Thomas, Brecht, Goethe. Von Eugene O'Neill sehe ich die deutsche Ausgabe eines Schauspielstücks *Fast ein Poet*, Drama in vier Akten. Es ist Nummer 642 der Insel Bücherei, aus der Zeit, als noch Hunderte Bücher erschienen, Literatur.

Ich mache ein Foto von der Auslage hinter dem Fenster. Die Straße widerspiegelt sich im Fensterglas. Ältere Passanten mit Stock oder Rollator, vereinzelt eine Mutter mit Kinderwagen, ein iPhone am Ohr. Zu dieser frühen Stunde sind keine kleinen Kinder zu sehen. Es ist halb elf Samstagmorgen. Es ist ein grauer Tag, die Vorhersagen für den Nachmittag versprechen Aufheiterungen. In der Nacht gelegentlich Nachtfrost.

Ich spaziere bis ans Ende der Brunnenstraße und kehre wieder um zum Buchladen. Ich habe keinen Hunger, lasse mich aber ein paar Schritte vor dem Antiquariat bei Musswessels Bäckerei und Konditorei zu einem Mandelteigkuchen verführen, den ich in meine Manteltasche gleiten lasse. Was war noch mal der Titel des Buches mit vier Akten?

Auf der Straße trainiere ich mein Gedächtnis mit Automarken und Nummernschilder um aktuell zu bleiben, aber schon nach zehn Schritten habe ich das Nutzlose vergessen. „Sechzig hinter mir gelassen“, antworte ich, wenn nach meinem Alter gefragt wird. Ich kann die genaue Anzahl der Jahre die hinter mir liegen nicht mehr nennen. Ist es zweiundsechzig, oder muss schon eine Drei davor? Ich gleiche einem Kind, das noch kein Teenager ist, einem Kind, das kein Bewusstsein von Jahren und Alter hat und auf die Frage nach dem Alter antwortet: „Nächstes Jahr werde ich sieben“. Sechs ist nicht genug für ein Kind von sechs. Sechs Jahre dauerte der Zweite Weltkrieg an dieser Seite der Grenze. Bei uns waren fünf genug. „Nächstes Jahr werde ich

sechszehn, siebenundsechzig, achtundsechzig, neunundsechzig. Siebzig werde ich, wenn ich vorher nicht tot bin.“ Die Kinderzeit nimmt Jahre, Jahre.

Vor dem Schaufenster, mit der einen Hand um den Mandelteigkuchen in der Papiertüte und in der anderen die Kamera, lese ich erneut Eugene O'Neill. Ich wiederhole „Eugene O'Neill, *Fast ein Poet*“ und betrete den Laden. Die knarrende Tür meldet mein Eintreten, eine Ladenklingel fehlt.

An der linken Wand stehen Bücher bis zur Decke und geradeaus nach hinten formen zwei Regale an beiden Seiten gefüllt mit grau und braun einen Durchgang, der nur Bergsteigern oder Urwaldforschern mit einer Machete zugänglich scheint, bereit um Belagerern den Kopf abzuhacken; die primitive Lösung. Kartons mit Büchern versperren den Durchgang zum Tresen mit noch mehr Büchern, Computer und Kasse. Über dem schmalen Ladentisch hängen vier Lampen mit gelbem Licht. Drei Lampen brennen, eine Lampe an der Außenseite ist kaputt. Ganz rechts die Fenster zum Reformierten Kirchgang mit Büchern bis in die Fensterbank – Brockhaus' Konversations Lexikon, Deutsche Städtesagen, Deutsche Heldensagen, Germanische Göttersagen, Deutsche Volkssagen – hatte ich von der Straße aus gesehen – und zwischen den Fenstern hängen an der Innenwand mehr alte Karten dieses Landes und von meinem Vaterland, noch ohne politische Grenzen. Die Welt ist noch ein Ganzes.

Ich hatte von außen niemanden im Laden gesehen. Als ich die Tür hinter mir zuziehe, höre ich hinten Lärm. Ein Vierziger mit rundem Gesicht, kurz hochgeschorenen Haaren, tritt gewandt zwischen den Stapeln hervor. Er läuft wie ein Reh durchs Gestrüpp, ich warte, alles bleibt an seinem Platz.

„Moin“, sagt der Buchhändler, „womit kann ich Ihnen helfen?“

Und als ob er mich beim zweiten Augenaufschlag in eine andere Klasse einordnet, sagt Antiquitätenhändler Lutgen: „Kann ich Ihnen helfen?“

„Moin“, das ist der Gruß in Ostfriesland, an der anderen Seite der Grenze in Niedersachsen. Weener, Leer, Papenburg, Bunde, Ditzum, Land von grauen Wolkendecken, Torf und hohen Windmühlen, die vergangene Zeit weg mähen.

„Moin“, sage ich. Ich wähle meine Sprache nach seiner Herkunft, nach meiner Einschätzung, nach meinem Vorurteil. 'n Poep der Platt spricht; hatte ich jemand anderen erwartet?

Im Bruchteil einer Sekunde, split second, würde Eugene O'Neill sagen, spiegle ich mich an dem Buchhändler. Ich versuche ihn in seiner Welt zu lassen und mir Zugang zu ihr zu verschaffen ohne die Ordnung zu stören. Ich brauche keine Freundschaften zu schließen in diesem Laden. Ich zeige, dass ich kein Feind bin. Noch keine siebzig, aber ich hasse niemanden mehr. Unbelastet kann ich über Heute und Vergangenheit sprechen, über Zukunft.



„Moin,“ wiederhole ich. „Moin.“

„Ich sah ein Buch im Schaufenster,“ sage ich.

Ich will den Titel nennen, aber ich weiß keinen Titel und auch den Autor habe ich vergessen.

„Theater,“ sage ich, es war ein Buch über Theater.

Drama. Drama auf Deutsch.“

Herr Lutgen läuft vor mir her und macht eine Tür auf. Ich gehe mit ihm nach draußen.

„Welches Buch meinen Sie? Drama in vier Akten?“

Ich wollte Fast ein Poet nicht kaufen, auch keine anderen gebrauchten Bücher, ich suchte einen Vorwand um das Antiquariat zu betreten. „Nur eben umgucken“, war mir zu wenig. Ich will mich nirgendwo „nur eben umgucken“. Wenn ich eintrete, will ich gucken und was ich sehe an mein Selbst hinzufügen, nicht alles, wohl die Essenz – die sich oftmals erst hinterher offenbart. Ich empfinde „nur eben umgucken“ als eine Beleidigung der Schöpfung – wie abgehoben das auch klingen mag – und von mir selbst. Das Leben ist zu kurz um sich „nur eben um zu gucken“.

Meine nächste Frage kommt aus dem Nichts, sowie die meisten täglichen Sätze ohne Vorbereitung den Mund verlassen. Ich hatte nichts geübt bis auf den Titel von O’Neills Buch. Wie Valéry sagt, dass „wir nur bereit sind Fragen zu beantworten die vermutlich kommen“ wurde ich – bevor es mir klar war – von einer ebensolchen, kommenden Frage überfallen.

„Haben Sie auch Bücher in Regionalsprachen? Regionalliteratur?“

Lutgen weist auf einen niedrigen Schrank neben der Tür. Drei Reihen mit Büchern in Regionalsprachen. Gepflegte Hände. Ein Ringfinger mit doppeltem Ehering. Das ist seltsame Treue in diesen Tagen; bis ins Jenseits.

„Das ist was ich hier habe. Bücher in Regionalsprache. Sie können auch Umgangssprache sagen, aber das ist es nicht.“ Lutgen richtet sich auf und bleibt auf Arm-längenabstand von mir.

Ich mag es nicht wenn Menschen mir zu nahe kommen. Ich halte sie gerne auf Abstand, nicht weil ich den Raum um mich herum in Besitz nehmen will, aber ich schlage gerne um mich ohne jemanden zu berühren. Es ist mein Spielraum.

„Die Bücher sind alphabetisch, nach Autorennamen, geordnet. Es sind nicht so viele. Hochdeutsch habe ich mehr. Gucken Sie nur.“

„Was ist es was Sie haben?“ frage ich. „Literatur? Lektüre?“ Ich komme nicht der Bücher wegen, ich komme um Verdeutlichung.

Lutgen zieht seine Augenbrauen hoch. Er macht keinen Schritt vorwärts, er macht keinen Schritt zurück. Alles bleibt wo es ist. Dies ist sein Geschäft; ich bin Passant.

„Mein Herr,“ sagt er. „Mein Herr.“ Er nimmt ein Buch aus dem Regal. „Ich habe viele alte Werke – das muss auch so sein in einem Antiquariat – und auch modernen Ramsch, obwohl ich es lieber nicht so nenne. Ramsch, nicht von Herausgebern, weil es den für die

eigene Sprache kaum gibt, sondern von Privatleuten die Bücher weggeben und noch ein paar Euro dafür haben wollen. Ärzte, Professoren in hohem Alter die in kleinere Wohnungen ziehen, weil ihr Haus und Garten – während sie schrumpfen – zu groß werden. Sie wollen eine gute Bestimmung für den Besitz der ihnen lieb ist, ihre Bücher.' Lutgen wartet kurz und sagt: 'Signierte habe ich auch, falls Sie Wert darauf legen.' Lutgen zieht seine Mundwinkel leicht hoch. 'Ich nehme alle Bücher in Regionalsprache an, 'fährt er fort, 'obwohl ich weiß, dass ich sie kaum noch loswerde.'

Ich ziehe meine Augenbrauen hoch und halte meinen Kopf schief.

„Kundendienst. Wer ein Buch bringt hat auf jeden Fall lesen gelernt und den Wert des Wortes kennengelernt. Das Wort und der Sinn, darum geht's.“

Lutgen hat meine Frage nicht vergessen.

„Lektüre, Literatur, wer will's sagen? Volkstümliche Geschichten. Diese Ostfriesischen Bücher handeln von der Region, was die Lu beschäftigt und mehr noch was sie hören und sehen wollen um das Leben angenehmer zu machen. Nicht alles was ein Mensch mitmacht oder sich zusammendenkt, muss auf Papier oder ins Theater.“

„Literatur und auch Lektüre, ich habe beides. Literatur am meisten. Ein Buch ist nicht dasselbe wie das Internet.“

„Der Unterschied?“ frage ich. „Der Unterschied?“

„Ich weiß nicht ob Sie sich dümmer stellen als Sie sind,“ Lutgen nimmt kein Blatt vor den Mund, „aber ich sage gerne wie ich es sehe.“ Er stützt sich mit seiner linken Hand auf den niedrigen Schrank, trommelt leise mit seinen Fingern.

„Vor fünf Jahren habe ich diesen Laden eröffnet. Ich studierte Theologie und das gab mir eine gute Basis für die Geisteswissenschaften, für die Kenntnis innerlicher Triebe eines Menschen und seiner Bedürfnisse an Sicherheit und Sinngebung. Sicherheit und Sinngebung finde ich – finden Sie – nicht im Internet. Wo alles zu finden ist, brauchen Sie nicht zu suchen,“ Lutgen lächelt. „Das Seltsame, das Besondere wonach Sie suchen, das können Sie hier vielleicht finden. Lektüre; Unterstützung und vor allem Zerstreuung für den Menschen der zuhört und einen Wegweiser benötigt ohne selbst viel nachdenken zu müssen – die gibt es auch, und viel davon.“

„Und Literatur?“ frage ich.

„Literatur ist für Philosophen, im weitesten Sinne, für Schöpfer, für Menschen, die Sinngebung Ernst nehmen und etwas – was es auch sei – der Welt hinzufügen wollen. An sich selbst, oder auch der Welt, auch wenn der Unterschied nicht immer deutlich ist.“

Lutgen zeigt auf die drei Reihen mit Regionalliteratur. „Hier stehen wichtige und weniger wichtige Lokalautoren und Lokalautorinnen.“

„Heyting, Hidding, Nijenhuis, Veenstra, Koster,“ sage ich, „Sprachschöpfer.“ Ich lege meine Kamera auf den Bücherschrank. Wenn ich zuhören kann, brauche

ich keine Fotos zu machen.

„Sie kennen Ihr eigenes Volk,“ sagt Herr Lutgen.

„Ein bisschen, einige,“ antworte ich. Ich dehne meine Worte, ich senke meine Tonhöhe. Lutgen ist mir ebenbürtig, ich weiß nicht ob ich ihm folgen kann.

Ich lege O'Neill oben auf den Schrank neben den Ständer mit Ansichtskarten. Gruß aus Leer, Gruß aus Ostfriesland mit Kirchtürmen und Masten von Flachboden Booten im Hafen.

Ich schließe meine Augen und sehe Grüße aus Emmen mit der N.G. Kirche und dem Zoo in besseren Zeiten, Bartje umringt von Dolmen, Schafstall und Jahrmarkt. Kultur der Olde Landschap. Ein Euro pro Stück und sechs für fünf Euro.

„Ich habe hier eine Übersicht von Schriftstellern aus Ostfriesland.“ Lutgen lässt die Seiten rascheln. Fragil und vergilbt. Alte Zeiten widerspiegeln sich in seinen Händen. „Alt,“ sagt er. „Vor dem Krieg ist nach dem Krieg. Alt. Alles gleich.“

Ich kenne Scheepers van de taol, mehr als hundertfünfzig Jahre Geschriebenes in der Regionalsprache aus der Provinz Drenthe. Hunderte Schriftsteller die es nicht mehr gibt. Seitdem ich keine Rezensionen mehr schreibe – nicht weil ich nicht lesen will was in meiner Sprache geschrieben wird, sondern weil ich die Bücher nicht finde – verliere ich den Anschluss an meine Sprache. Weiß ich eigentlich noch was lebt in der Untersprache? Sprache von Sand und Torf? Habe ich es jemals gewusst?

„Plattduutsch,“ versuche ich? „Übersicht von plattduutschen Schrievers?“ Ich schaue ihn an und sage: „Ich hörte, dass Sie „Moin“ sagten als ich reinkam, oder habe ich mich getäuscht?“

Ich glaube auf dem Gesicht von Lutgen den Beginn eines Lächelns zu sehen, geradeso als ob seine Augen mich klarer ansehen. Für einen kurzen Augenblick spiegele ich mich an dem Kind im Buchhändler.

„Moin,“ sagt er, „jeder sagt hier „Moin“, den ganzen Tag; Morgen, Mittag, Abend. Moin.“

„Ich komme aus Bonn,“ sagt er, „da bin ich geboren.“ Und nach kurzem Zögern: „Manche Leute sagen das nicht gerne laut: „Ich bin in Bonn geboren.“ Bonn ist nicht Berlin.“

Assen ist nicht Amsterdam. Emmen ist nicht Eindhoven, Diever ist nicht Den Haag. Ein Drent ist kein Holländer. Wenn man Glück hat, ist ein Drent ein Europäer. Wenn man Glück hat.

Lutgen reicht mir eine Übersicht mit Gertrud Cramer, Ubbo Gerdes, Toni Wübbens, Greta Schoon, Johannes Diekhoff, Hans-Hermann Briese und hunderte anderer Schreiber des Plattduuts und schaut kurz auf um



meinen Blick einzufangen. Es ist ein Buch mit Lebensbeschreibungen und Listen mit Büchern und Bündel der Autoren, keine Fragmente ihrer Bücher. Auf der Titelseite sehe ich mit Bleistift geschrieben € 35,-. Ich lege das Buch auf den Schrank. Was sind Leben anderer mir wert?

‘Liebe für das Land muss man lernen, das ist nicht angeboren, genau wie andere Liebe auch nicht angeboren ist.’ Lutgen grinst. ‘Vor zwanzig Jahren traf ich meine spätere Frau hier in Leer. Kennen Sie Leer?’ Er gönnt mir eine Pause. Ich nicke, aber was weiß ich von dieser Stadt?

Die Ems, die Krümmung im Fluss, die Mythe von Plytenberg mit den Deichen die Ems entlang und einem Hügel als Beweis von Riesinnen aus einer Märchenvergangenheit: die Gegensätze von Ellert und Brammert. Leer mit einem Ubbo Emmius Gymnasium, Schloss Hanenburg und Kirchen mit demselben Gott auf Hörweite.

Mit etwas Anstrengung können die Gläubigen der Lutheraner, der Evangelischen Kirche, der Katholischen Kirche aus Leer und den Mennoniten einander beten und singen hören. Im Internet las ich die Geschichte der Region. Alles ist enthüllt, Geheimnisse liegen nicht auf der Straße, man findet sie überall.

Alles ist enthüllt, bis auf die Liebe.

‘Meine Frau schrieb manchmal Gedichte auf Hochduuts, aber sie hatte eine Schwäche für ihre Muttersprache. Ostfriesland.’

‘Carl-Heinz Dirks, Gerd Constapel, Greta Schoon,’ sage ich.

‘Sie kennen sie?!’

‘Ich war einige Jahre abonniert auf Diesel,’ sage ich, ‘dat ostfreeske Bladdje der Plattduutsen Autoren. Jetzt nicht mehr. Schon Jahre nicht mehr.’

Im Web sah ich die gesammelten Regionalsprachautoren um Papenburg. Zum ersten Mal in mehr als fünfzig Jahren ist ein Roman erschienen. Gretiene von Hilde Frauke Wichmann-Stehen. Nachfolger von Keerlke aus 1941 von Wilhelmine Siefkes.

Auf der Webseite steht bei den Schriftstellern eine Liste von Autoren und unter ‚Aktuelles‘ erfährt man, dass das Kriegskind (19. Juni 1943, Ditzum) Frau Hilde Frauke Wichmann-Steen am 11. Oktober 2012 in Leer gestorben ist. Ihr Name ist Teil einer langen Liste verstorbener ostfriesischer Autorinnen & Autoren.

‘Nixt blifft as’t is.’

II

‘Wollen Sie Tee? Kaffee?’

Ich nicke. ‘Tee, wenn’s geht.’

Lutgen holt ein iPhone aus seiner Tasche und tippt einen Bericht ein.

‘Zwei Häuser weiter ist ein Brotladen mit Kaffeecke von Musswessels. Ich lasse mich gerne bedienen. Die Bestellung kommt gleich.’

Hinten im Laden klingelt das Telefon. Lutgen nimmt den Bergpass zwischen Kartons mit Lokalliteratur, Kunst, Katzenbüchern und Literatur. Er ist eine gewandte Bergziege, nichts verschiebt sich. Ich höre wie er eine Bestellung erledigt.

Bevor Lutgen zurück ist, mache ich ein Foto. Ich will wissen wo ich bin, und nachher will ich wissen wo ich war. Auch diesen Bruchteil einer Sekunde.

Lutgen läuft mit einem Riedstuhl zwischen den Bücherschränken durch. Alles bleibt an seinem Platz. Er kennt seinen Spielraum.

‘Nehmen Sie Platz,’ sagt er. ‘Ich hole einen Hocker für mich.’

Ich höre, wie er geduckt hinter dem Schirm auf dem Tresen erneut einem Kunden behilflich ist. Ein Erster Druck von Faust ist eingetroffen. Abzuholen wann es beliebt.

Das Brotmädel von Musswessels bringt ein Tablett mit einem Kännchen Tee, zwei Gläsern und zwei Tortenstücken mit Himbeeren in dunklem Gelee. Ich will sagen, dass ich den Mandelteigkuchen noch in meiner Manteltasche habe. Ich halte mich zurück. Ich schiebe Wattenmeer und Ostfriesische Perspektiven beiseite und lege François Villon – in Hochdeutscher Übersetzung – auf den Boden.

‘Un Gruß Herrn Lutgen van mi,’ sagt sie.

Ich nicke.

Bevor sie die Tür schließt höre ich: „Moin“.

Ich schaue auf den Tee und die Torte und dann zu Herrn Lutgen der neben mir sitzt. Linkes Bein über rechtes Knie geschlagen. Er trägt schwarze Lackschuhe mit Ledersohlen, eine flecklose Faltenhose mit Stoßbändern am Saum. Ein weißes Oberhemd mit zwei Brusttaschen und einem Kugelschreiber. Die obersten beiden Knöpfe sind offen.

‘Vielleicht denken Sie: „Womit habe ich das verdient?“ Er zeigt auf den Tee und die Torte.

Ich schweige.

‘Wenn Sie das denken, brauchen Sie die Frage nicht zu stellen. Auf manche Fragen habe ich keine Antwort. Manchmal habe ich wohl eine Antwort, aber behalte sie für mich.’

Herr Lutgen schenkt den Tee ein und legt eine Kuchengabel neben das Tortenstück.

‘Gruß von Fräulein Musswessels,’ sage ich. Ich lese den Namen der Konditorei auf der Serviette.

Lutgen nickt, läuft zur Tür und dreht ein Schild um. In Spiegelschrift lese ich auf der Scheibe „Kleine Pause“. Ich glaube ein Schmunzeln zu sehen.

‘Regionalsprache. Plattduuts, eine Übersicht, dann habe ich vielleicht etwas Besonderes für Sie.’ Lutgen nimmt einen Schluck heißen Tee, steht auf und sucht

seinen Weg zum Schrank unter dem Seitenfenster, zwischen den Stapeln von Büchern die kurz vor dem Umkippen stehen.

‘Hier habe ich noch einige Bücher Plattduutser Schrievers,’ sagt er. Er hockt sich hin und fährt mit seiner Hand über die Buchrücken.

‘Eine sehr begrenzte Sammlung Bücher von Autoren ab ungefähr 1880. Humor, Anekdoten. Es sind Schriftsteller von Regionalliteratur im wörtlichen Sinne des Wortes. Sie handeln von Romantik, Lieb und Leid im Moor und von Familiendramen.’

‘Bergman-Beins,’ sage ich. ‘Vielleicht wie Bergman-Beins, Albert Denig, und unser Landbauromantiker Harm Tiesing. An meiner Seite des Grabens.’

Ich weiß nicht warum ich mein Wissen hier in diesem Second Hand Laden an einem Samstag in Leer etalieren muss.

‘Sie haben Ahnung,’ Lutgen nickt freundlich.

‘Von manchen Dingen weiß ich und über viele Dinge tappe ich im Dunkeln,’ sage ich. ‘Nicht dass ich das als unangenehm empfinde. Im Gegenteil. Manchmal.’

Ich nehme den Gebäckteller in meine Hand. Ich zittere am ganzen Leib. Schweiß steht mir plötzlich auf dem Rücken. Die Gabel fällt auf den Boden. Lutgen kommt zu mir und bevor ich etwas tun kann, hebt er die Gabel auf, putzt sie an seinem Ärmel ab. Er reicht mir seine Gabel.

‘Bitte.’

‘Danke, das sieht sehr lecker aus. Appetitlich.’

‘Gern geschehen. Sie können gleich ein Buch kaufen, muss aber nicht sein.’

‘Sie gehörten meiner Frau.’ Er zeigt auf ein halb gefülltes Regal von dem Schrank unter dem Seitenfenster.

‘Sie ist vor fünf Jahren gestorben. Uut de tied raakt.’ Er nickt, seine Oberlippe kräuselt sich. Er schaut mich an als er ihren Namen nennt. Euphemia.

‘Wie die ganze Geschichte der Menschheit aus der Zeit gerät und in einer anderen Zeit zurückkommt.’ Ich weiß nicht, warum ich meinen Mund nicht halten konnte. In meiner Hand verpulvert der Mandelteigkuchen in meiner Manteltasche.

Lutgen ignoriert meine Bemerkung. Es macht kaum etwas aus was ich sage, so scheint es, solange ich ihn nicht mit einem verkehrten Wort aus seinem Redefluss hole.

‘Euphemia, meine Frau, sammelte alles was mit ihrer eigenen Sprache zu tun hatte, und anverwandte Gebiete. Nedersaksisch, bis Friesland. Drents, Gronings, Stellingwerfs und Literatur aus Schleswig. Kleine Sprachen mit tiefen Wurzeln im Volk. Provinz. Alle Bücher über die Provinz waren ihr lieb. Lektüre und Literatur.’

‘Das Platteland verschwindet,’ sage ich.

‘Das Platteland verschwindet,’ wiederholt Lutgen.

‘Das kann man nicht ändern, auch das Platteland wird Stadt und wenn es keine Stadt wird, stirbt es. Und umgekehrt gilt dasselbe; die Stadt wird ein Dorf, nur mit

sich selbst beschäftigt. Und,' fährt er fort, 'das Fundament der Regionalliteratur, die Plattlandskultur löst sich auf, verfliegt, verdampft, verschwindet. Eine andere Geschichte nimmt ihren Platz ein, aber wir kennen die Geschichte noch nicht, weil wir selber damit beschäftigt sind diese Geschichte zu schreiben.'

'Die Zukunft,' sage ich. Lutgen ignoriert meine Bemerkung.

'Wir kochen in Literatur und Lektüre ein Gericht ohne ein Kochbuch zu Rate zu ziehen. Zutaten gibt es genug, aber wir wissen noch nicht, welche wir auswählen, und wissen dadurch auch noch nicht, welches Gericht wir zubereiten. Dass eine Mahlzeit auf den Tisch kommt, das steht fest – das Leben nimmt seinen Lauf – aber ob es auch schmackhaft, essbar und nahrhaft ist, das müssen wir abwarten. Wir können nur der Küche treu sein, den Lebensmitteln, die die Mahlzeit diktieren. Oonze spraak steht auf der Anrichte vielleicht nicht mehr zwischen Bratwurst, Kotelett, Kartoffeln, Kohl, Zwiebeln und Wurzeln.'

Lutgen lässt die Krümel auf seinem Teller liegen.

'Manchmal lassen wir die Kräuter beiseite oder vergessen wir bestimmte Zutaten. Vielleicht sind sie zu scharf, oder verderben sie den Geschmack der anderen Gänge. Dann wieder vergessen wir das Leckerste. Das ist nicht nur in der Küche so, sondern gilt auch für die Regionalliteratur.'

'Literatur,' sagt Lutgen ist kein Konstrukt, kein mechanisches Ganzes. Literatur ist die Reaktion eines autonomen Gedankenstroms. Ein guter Schriftsteller weiß den Gedankenstrom auf zu greifen und in prachthafte und packende Sätze um zu formen um dem Leser ein Geschenk zu präsentieren.' Er schaut zwischen den Regalen hindurch auf die Lampen über seinem Tresen.

'Aber vielleicht gucken Schriftsteller weg von dem was sie nicht sehen wollen?' sage ich. 'Wer einen Toten sieht, traut anfangs seinen Augen nicht. Es dauert eben bevor die Wirklichkeit durchdringt.'

'Niemand, kein Leser, ist an der Wirklichkeit interessiert,' sagt Lutgen. 'Wer die Wirklichkeit sehen will, der kann ins Internet gucken und sich der Illusion hingeben Zeuge der Wirklichkeit zu sein.' Er nimmt einen Schluck Tee und streicht die Unterseite seines Glases über seinen Ärmel.

'Die Verdichtung kommt dem Erleben näher, Literatur, Theater, Musik benutzen Illusion um die Wirklichkeit dar zu stellen, davon bleibt mehr zurück als von den Internet Neuigkeiten. Web News verhüllt was geschieht. Web News ist der bovenstroom. Halt finden Sie im onderstroom. Literatur ist die Ablagerung des bovenstroom. Literatur ist Geduld, aber,' fährt er träge fort, 'Es mangelt der Welt an Geduld.'

'Die Regionalliteraturbücher kommen demnächst auch von Kentucky Fried Chicken, ist es das was Sie meinen?' sage ich, 'und von McDonalds, aber ob wir dann das Hähnchen und den Hamburger noch wiedererkennen?'

'Euphemia,' Lutgen zeigt auf den Schrank unter dem Fenster,' wollte die Basis des Volkstümlichen bewahren. Sie sammelte die Sprache, die volkstümliche des Moors, auch wenn es bei ihr zu Hause ein infiziertes Wort war. Volkstümlich.'

'Ich wollte – als Jugendlicher – Deutschlehrer werden,' sagt Lutgen. 'Daraus ist nichts geworden. Deutsch, Grammatik, Literatur, habe ich mir zu eigen gemacht, aber als Lehrer bin ich nicht in die Wiege gelegt. Mir fehlen "empathische Gefühle für Kinder". Euphemia hat mich das einsehen lassen.'

Ich schenke ihm und mir erneut Tee ein. Auf der Straße wird es lebhafter. Ich schaue die Bücher entlang ins Schaufenster. Eltern mit Teenagern. Einige. Lutgen folgt meinem Blick.

'Vor zwölf kommt kein Kunde. Ich kann die Tür ruhig geschlossen lassen. So geht das in Leer. Reden über alte Bücher und Dinge die vorbeigehen, das gefällt mir.'

Ich nicke.

'Euphemia hat mich überredet das Studium fürs Lehramt aufzugeben. Das war nicht so schwierig. Ich hatte noch nie ein Verhältnis gehabt. Was woll'n Sie, naiver Junge aus Bonn, der gerade „im wunderschönen Monat Mai“ auswendig gelernt hatte, aber nichts von dem Gedicht verstand. Es reimte sich, aber das war auch alles. Bis Euphemia kam.' Lutgen wartet. 'Euphemia lehrte mich zu glauben.'

„Liebe muss man lernen“ war ein Schlager aus meiner Kinderzeit. Ich sang mit Heino, Freddy Quinn, Udo Jürgens, Rex Gildo. Alles über Liebe, aber ich hatte keine Ahnung was es war. Die Kinderseele war noch nicht reif für die Liebe. Nicht für die Mädchen, nicht für Literatur, nicht für Kunst, nicht für Musik. Nicht für Landschaft und Sprache.

Liebe ist ein Gefühl, kein Handwerk. Es dauerte eine Kinderzeit bis mir das klar wurde. Später werde ich achtzig, wenn ich noch nicht tot bin.

'Theologie war ein guter Ausweg. Theologie ist eine angenehme Basis für einen Antiquitätenhändler,' sagt Lutgen. 'Lehrer war ich nicht und auch kein Pastor, aber es zeigte sich, dass ich mich wohl als Regisseur eignete. Mein Können konnte ich bei Navigare, dem Theaterverein in Papenburg einsetzen. Kleine Gruppe, motiviert, engagiert und diszipliniert, das Gegenteil von dem, was ich fürs Lehramt fühlte. Euphemia suchte die Theaterstücke aus. Sie spielte mit. Leidenschaft.'

'Wir spielten Stücke auf Plattduuts, Bauerndramen, Personenverwechslungen, ein Torfeigner wurde von den Arbeitern verkackeiert und am Ende war alles wieder gut. Der Sohn des Torfeigners heiratete die Tochter eines Torfgräbers. Und Jahre später wurden die nachkommenden Generationen des Torfeigners mit Zwillingen – Jungens natürlich – gesichert. Torftheater als

Spiegel der Gesellschaft, Fiktion des Bedürfnisses an Sicherheit, an Ordnung und an Trost.‘
 ‘Vorstellung für die eigene Familie,’ sage ich.
 ‘Anfangs empfand ich eine gewisse Missachtung für diese platten Stücke, aber im Laufe der Jahre hat sich das geändert. Ich lernte die tiefere Bedeutung der Regionalromane und des ostfriesischen Theaters verstehen. Oberflächlich gesehen scheint es sehr banal, aber das ist nicht so. Regionalkultur zeigt die Seele des Volkes.’
 Lutgen lässt “Liebe” weg.
 ‘Und wenn die Kultur erlischt?’ sage ich, ‘was geschieht dann mit der Seele?’
 Lutgens Blick streift durch die Regale und Bücherstapel.
 ‘Ich habe sie geliebt, und manchmal auch nicht. Wie das so geht.’

Ich weiß nicht an was ich seine Geständnisse zu verdanken habe. Ich bin nicht auf der Suche nach dem Seelenschmerz Wildfremder, aber die Seelenschmerzen kümmern sich nicht um meine Absichten.

‘Wenn ich hier im Laden bin, habe ich sie noch ein bisschen bei mir,’ sagt Lutgen, mit einer leichten Röte in seinem Gesicht, ‘mit jedem Buch das ich aus ihrer Sammlung verkaufe, nehme ich mehr Abstand.’

III

“De hele Dag harr de Sünne schenen: up de swarte Eer un hör Meertmaantskleed, up all de rode Dacken van de lüttje Stadt, up hör grise Straten un wat dar up krimmelde un wimmelde.”

Lutgen reicht mir Keerlke von Wilhelmine Siefkes.

En Gang dör en kinnerland steht auf der Titelseite. Der Buchrücken fehlt. Wenn ich mir Zeit nehme, kann ich durch das Garn die Anzahl der Hefte zählen.

‘Acht Euro,’ sagt Lutgen. ‘Erster Druck; beschädigt. Nicht signiert.’

‘Schwer zu lesen,’ sage ich. ‘Die spitzen Buchstaben.’

‘Fette Fraktur, es sind gebrochene Buchstaben von vor dem Zweiten Weltkrieg. 1941 hat Hitler die gebrochenen Buchstaben abgeschafft. Er konnte das. Hitler konnte alles; machen und brechen. Ein Jude hat die „Fette Fraktur“ entworfen. Juden taugten nicht. „Ungeziefer“. Wilhelmine Siefkes war auch nicht länger erwünscht. Was sie auf Plattduutsch schrieb gefiel den Nationalsozialisten nicht.’

Am Giebel der Katholischen Kirche sah ich ein Bronzeschild: Vikar Hermann Lange, enthauptet am 10. November 1943 in Hamburg, zusammen mit drei anderen Geistlichen. Im Namen des deutschen Volkes. Hermann Lange predigte in Lübeck gegen die Nationalsozialisten. Hermann Lange, Eduard Müller, Johannes Prassek

und der evangelische Pastor Karl Friedrich Stellbrink wussten es an ihrer eigenen Kristallnacht. Sie wussten was sie taten, ihr Blut vermischte sich neben dem Hackblock.

‘Es liegt in der Art,’ sagte Lutgen, ‘zurückhaltend, abwartend, konservativ. Was will man auch im Moor. Aber das sagt nichts über die innerliche Glut und das Engagement.’

Lutgen wartet. Ich warte.

‘Meine Frau war Halbjüdin in Leer. Ihr Vater war Volljude in Leer. Er hat den Krieg überlebt. Nicht nur bei Ihnen, auch an dieser Seite tauchten Menschen unter. Manche Deutsche wurden verraten, andere nicht. Manche Deutsche waren Verräter, andere nicht. Was das angeht sind Deutsche nicht von Drenten zu unterscheiden.’ Er sagt es ohne seine Stimme zu erheben, ohne Hohn. Es ist eine Feststellung.

Lutgen schaut über den niedrigen Bücherschrank nach draußen, vorbei an dem Ständer aus Plexiglas, der die Bücher der Inselbücherei zusammenhält. Goethe, Schiller. Es regnet leise mit Flocken aus nassem Schnee, heute gibt es keinen Handel.

‘Das stört mich schon, wenn ich das mal so un-Deutsch sagen darf, dass alle Deutschen über einen Kamm geschoren werden. Als ob wir alle auf der falschen Seite standen hier im Moor. Nicht alle Regionalschriftsteller waren das, ich erzählte Ihnen bereits von Wilhelmine Siefkes. Die Nazis, die Nationalsozialisten waren Liebhaber der Sippenkunde, von Blut und Boden.’ Lutgen schaut mich an: ‘Soweit Liebhaben und Nationalsozialist zusammengehen.’

Jan Naarding war nach der Befreiung kurz in Gefangenschaft. „’n Mooie riege woorden hef’t Drents veur kwaod,” schrieb Naarding, “Prekkeseer er maor es oover wat of’t verschil is.”

“Ik heb U lief mijn heerlijk landje” wurde von der Kulturkammer infiziert. Jan Uilenberg. Lass uns schweigen.

‘Nach dem Tod von Euphemia, meiner Frau, habe ich Theaterverein Navigare hinter mir gelassen. Euphemia wollte das Repertoire des Volkstheaters für ein Mal eintauschen gegen, nennen Sie es, literarisches Theater. Sie hatte Der Chemiker gelesen, das dramatische Leben von Fritz Haber. Haber, jüdischer Chemiker der 1908 die Ammoniaksynthese entwickelte. Haber machte Massenproduktion von Kunstdünger möglich, aber auch Sprengstoff. Und von all den anderen Stoffen die ein Chemiker machen kann. Giftgase.’

‘Chemiker haben Lösungen,’ sage ich.

‘Fritz Haber, der Jude, machte Zyklon, den Grundstoff für das Vernichtungsgas von Hitler. Das Theaterstück bringt die Dilemmas zum Leben. Entscheidungen, für oder gegen den Tod, für oder gegen das Leben in Freiheit. Euphemia war engagiert, leidenschaftlich,

aber leidenschaftlich ist vielleicht das verkehrte Wort. Sie fand Schnittstellen, Erkennung. Ich las das Buch. Juden, Krieg, Giftgase, Leidenschaft, Nationalsozialismus, Kinderleid, Selbstmord. „Es ist zu schwer,“ sagte ich zu Euphemia, aber sie wollte es auf die Bretter.

Lutgen wartet und schaut auf das Schild an der Tür.
 'Da war sie schon krank.'
 Er richtet seinen Blick nach draußen.

An der gegenüberliegenden Seite der Straße ist Juwelier Rehl Schubert. Goldankauf: Münzen, Zahngold, Altgold, Uhren. Ankauf von Silber und Gold. Goldzähne. Auch von Juden. „Gute Zeiten“ heißt sein Handel.

'Ich las Der Chemiker erneut. "Das Drama ist zu explizit," sagte ich. „Alles ist historisch korrekt. Jeder sagt, was zu der Zeit nach Wort und Geist gesagt wurde, alles kommt unverfroren raus.“ Meine Einwände machten keinen Eindruck auf Euphemia.' Er reibt seinen doppelten Ring zwischen Daumen und Zeigefinger seiner freien Hand. Lutgen schaut mich an als ob er es nach all den Jahren noch immer nicht versteht.

'Ich höre meine Frau noch sagen: "Durch den Einsatz von Haber kamen bei Ieperen 15.000 Soldaten um bei dem Angriff mit giftigem Chlorgas und später noch mehr durch Senfgas. Wenn du das in einem Film zeigst, ist das schockierend. Wir machen keinen Film. Im Theater wollen wir nicht schockieren; wir suchen Emotion, Besinnung. Wir zeigen auf der Bühne Menschen von Fleisch und Blut. Wir bringen nicht diejenigen auf die Bretter, die die Kultur angreifen, sondern die Schöpfer einer besseren Welt. Wie die Welt dann auch aussehen mag.“ Vielleicht hatte sie Recht. Euphemia.'

Lutgen reibt träge über sein Kinn. 'Und sie sagte: "Viele dieser Schöpfer haben die Welt unwiderruflich verbessert. Der Fortschritt hat seinen Preis: die Seele.“ Vielleicht hatte sie Recht.'

Mit meinem Zeigefinger fege ich die Krümel von dem Gebäckeller.

'Es war meine Aufgabe die straffen und zeitweise stakkato Dialoge von Der Chemiker mit Leidenschaft auf die Bühne Theater zu bekommen. „Lieber Tsjechov“ sagte ich noch, aber das half nicht. „Tsjechov hat seine Verdienste“, sagte Euphemia“, aber er ist ein Russe. Ich will es näher ran. Ganz nah. Haber ist von uns, auch wenn er von Hitler verjagt wurde.“

'Ich schlug Navigare Der Chemiker vor. Ich weiß nicht, ob da schon klar war, dass ich nicht mehr an die Aufführung glaubte. Ich hatte zwei Männer und fünf Frauen zur Verfügung. Die verkehrten Rollen. Ich brauchte Männer. Echte Männer. Es tat mir nicht leid.'

Lutgen steht auf und dreht das Schild an der Tür um.

'Einen Monat später war Euphemia gestorben.'

“Weet ji wal wor Løbje wohnt...”

'Guck mal bei Schuster in der Mühlenstraße. Schuster hat die neusten Ausgaben über Ostfriesland. Er hat dem Plattduuts sein ganzes Leben einen hohen Stellenwert gegeben. Aber,' sagte Lutgen, 'Sie müssen schnell sein. Schuster ist 84 Jahre alt und er schließt seinen Verlag.'

Im Schaufenster liegt Weet ji wal wor Løbje wohnt..., ein Buch mit weißem, hartem Umschlag, einer Zeichnung eines ostfriesischen Bauern auf der Titelseite. Ein Bauer mit einer duutsen Mütze wie mein Opa, Vollbart und einer Gans auf seinen Armen. Theo Schuster ist Autor bei seinem eigenen Verlag. Das Unmögliche möglich machen. Wenn kein großer Verleger zu finden ist, dann gibt es immer noch einen eigenen Weg.

Das einstige Zusammenleben von Juden und Christen in Ostfriesland wird in diesem Buch wieder lebendig.

Hoch- und niederdeutsche Geschichten und Gedichte. Redensarten, Sprichwörter und Begriffe, Anekdoten und Witze fügen sich zu einem faszinierenden, bisher kaum beachteten Kapitel ostfriesischer Kulturgeschichte. Manche dieser Texte wurden verdrängt und tabuisiert, die meisten sind heute kaum noch bekannt. Hier werden sie erstmals in Zusammenhang dokumentiert.

'Euphemia, mitten im Leben,' hatte Lutgen gesagt, 'und plötzlich die Nachricht, dass das Leben ein Ende nimmt.'

Euphemia hatte ihre Rolle gespielt. Sie hatte immer in geborgter Zeit gelebt, fand sie. Ihr Vater war bei den Eltern von Vikar Hermann Lange untergetaucht. Euphemias Mutter war auch früh gestorben. Die Geschichte wuchert weiter. So war das Leben.

Lutgen hatte das Schild wieder auf Kleine Pause gedreht. Er hatte die Tür nicht abgeschlossen und war mit mir in Richtung von Büntings Teemuseum spaziert, neben dem Heimatmuseum die wichtigste Touristenattraktion in Leer. In einem Körbchen die Teetassen, Gabeln und Teller.

'Sie können sich natürlich in den Untergang der Sprache vertiefen, ihrer Sprache, unserer Sprache. Sie können eine Sammlung Bücher in Regionalsprache anlegen und sie bis zu ihrem Schlussakkord, oder bis zum Erlöschen ihrer Muttersprache bewahren. Das Ende kommt möglicherweise aus unerwarteter Richtung. Vielleicht schrumpft die Bevölkerung in unserem Land,' Lutgen machte keinen Unterschied, er tat als ob keine Grenzen gezogen waren - 'schneller als die Sprache folgen kann.' Er nahm sich Zeit.

'Die jüdische Kultur ist zum Teil verwüstet, genau wie die deutsche. Aber es ist genug für einen Neubeginn übriggeblieben. Durchstarten. Eine andere Erscheinungsform annehmen. Vielleicht dauert es einige Zeit, bis wir die neue Form wiedererkennen. Bevor wir das Alte in der neuen Form entdecken. Der Krieg hat sechs

Jahre gedauert, fünf bei Ihnen, aber ihm ist eine ganze Geschichte vorausgegangen. Wir brauchen nicht so zu tun, als ob es Deutschland, das Emsland, erst seit 1933 gibt. Es gibt viel mehr und es gibt faszinierendere Dinge als den Krieg.'

Es war trocken geworden. Wir standen dicht bei dem Schaufenster von Musswessels. Draußen ein Tischchen mit Stuhl. Aschenbecher auf dem Tisch. Lass uns rauchen.

'Regionalsprache, Regionalkultur, Regionaltheater, es mag kleinbürgerlich erscheinen, aber es ist ein volkstümliches Erbe, das wir hegen können und müssen. Und, 'verfolgte er, 'das ist etwas anderes als verherrlichen. Wir brauchen uns selbst nicht zu verherrlichen. Die Geschichte – das Antiquariat – zeigt was Dauer hat. Und was wir nicht mehr sehen wollen oder können, verschwindet langsam aus unserem Gesichtsfeld.' Er zögerte. 'Der Krieg und the aftermath des Krieges – lassen sie mich ein englisches Wort gebrauchen, dann kommt es nicht zu nahe – finden Sie nicht in der Regionalliteratur. Ich kenne kaum Geschichten über Eltern die Nazi waren, über Brüder im Untergrund oder an der Front. Wer nur Regionalliteratur liest, weiß nicht um die Schrecken.'

'Siegfried Lenz, Günter Grass, andere von eigenem Boden haben uns den Krieg näher gebracht und uns mit dem Holocaust konfrontiert. Sie haben uns aus der Illusion der Unschuld geholt, als ob uns der Krieg wiederfahren ist und wir passive Teilnehmer waren. „Wir haben es gewusst“. Und weil wir uns 1939 – 1945 realisieren, können wir weiter in die Vergangenheit schauen und ergründen, wer wir sind und wo wir herkommen, können wir in die Zukunft schauen. Wir sind Deutsche, Sachsen sind wir, mit einer Vergangenheit in der wir einander finden können.'

Anscheinend guckte ich Lutgen mit einem gewissen Unglauben auf meinem Gesicht an.

'Die Deutschen sind über jede Grenze gezogen, nicht um Krieg zu führen, sondern um die Welt zu erforschen. Entdecken, das ist ihr Sturm und Drang.' Lutgen fährt fort: 'Die Hälfte ihrer Mitbewohner kommt aus dieser Heimat. Hannover, Papenburg, Leer.'

In der Brunnenstraße schien Lutgen bei einfallender Dämmerung sein ganzes Leben anrühren zu müssen, und die Geschichte seiner Vorfahren, bis weit vor dem Zweiten Weltkrieg.

'In der Regionalliteratur finde ich, finden Sie nichts von alledem. Nur Romantik.' Er atmete tief ein und sagte: 'Romantik, das ist der Tod.'

Lutgen sprach nicht länger nur für sich allein. Er umschloss mich in seiner Philosophie. Ich sah das halbe Regal unter dem Fenster mit Aussicht auf den Reformierten Kirchgang, das Regal mit Euphemias Büchern, mit immer weniger Büchern. Das Regal unter dem Fenster mit Karten eines nicht definierten Gebiets. Internet als Krebs in einer kulturellen Eigenheit und umgekehrt. Ich dachte an die Biografien der alten Garde plattduut-

ser Schriftsteller, die ich keine € 35,- wert fand. Ich würde diese Schriftsteller vergessen, auch wenn ich der Letzte sein müsste, sie noch in Erinnerung zu behalten. Ich wartete bis Lutgen sagen würde: „Liebe, das ist der Tod“.

'Ich bedanke mich,' sagte Lutgen.

Der Buchhändler schaute mich kurz an und schüttelte meine Hand. Ich sah wie sich sein Blick der Konditorei zuwandte. Lutgen hob das Körbchen mit der Teekanne und den gläsernen Lichtern und lächelte durch das Fensterglas. Ich ließ seine Hand los. Ich brauchte nicht zu sehen was er sah. Ich wusste es. Er trat in eine andere Welt. Der Buchladen vom Schuster Verlag war in Reichweite.

Theo Schuster sammelte gute und absolut falsche Witze über Juden, über Christen. Selbstspott über das Unkorrekte und das Platte. Was hatten wir als Kinder über Sam und Moos gelacht und über Juden, die wissen wie teuer eine Geige ist. Witze über Vorhautsammler. Ich weiß nicht, ob ich die Witze und Anekdoten lesen will. Vielleicht kaufe ich das Buch um es im Zug nach Hause zu vergessen. Als ich mit dem Buch zur Kasse gehe, fällt mein Auge auf THE GERMAN GENIUS.

Lutgen hatte den Namen Peter Watson fallen lassen; Autor.

'Wenn sie wissen wollen, was der Beitrag der Deutschen an der Renaissance der Welt ist, und dann meine ich nicht nur die Kultur aus vergangenen Jahrhunderten auf einem begrenzten Grundgebiet in Europa, sondern weltweit und auf allen Gebieten, kulturell und wissenschaftlich – chemisch, wenn sie wollen – lesen sie dann THE GERMAN GENIUS.'

Fast tausend Seiten schauen mich an.

In Fetter Fraktur spiralig auf dem Umschlag die Aphorismen:

"The Germans dive deeper, but they come up mud-dier." Wickham Steed." German problems are rarely German problems alone." Ralf Dahrendorf.

Im Klappentext der Rückseite lässt Martin Heidegger wissen, dass:

The planet is in flames...Only from the Germans can come the world historical reflection, provided that they find and preserve their German element.

Und über das deutsche Genie sagt Fritz Stern, dass:

The word "genius" in German has a special overtone, even a tinge of the demonic, a mysterious power and energy; a genius ~whether artist or scientist ~is considered to have a special vulnerability, a precariousness, a life of constant risk and close to troubled turmoil.

Ich blättere zum Kapitel über The „Fourth Reich“ und bleibe bei einem American Poem von Bertold Brecht stehen, einer der Deutschen, der Grenzen aufsuchte und Grenzen verlegte.

Hounded out by seven nations
Saw old idiocies performed,
Those I praise whose transmutations
Leave their persons undeformed.

Ich spaziere durch die Mühlenstraße und frage mich, was sich an diesem Tag an mir und in mir verändert hat. Von wem oder von welcher Idiotie wurde ich gejagt? Oder bin ich derselbe Mann der ich war, auf dem Heimweg?

Bei Konditorei Hoppmann bestelle ich ein Schinkenbrötchen. „Wir leben Backen...“ steht in Neonbuchstaben auf der Innenwand. Dies ist keine Kultur, weiß ich. Dies ist Reklame.

Eugene O'Neill brennt in meiner Manteltasche. Ich wollte kein Buch kaufen. Ich wollte ohne Vergangenheit aus Leer fortgehen. Lutgen liess mich nicht ohne Erinnerung gehen. Er gab mir eine Ansichtskarte „Wie liest man eigentlich eine Frakturschrift?“ mit einer Legende des Alphabets. Wie lese ich die Vergangenheit eines ungebrochenen Volkes, eines grenzenlosen Vaterlands?

Ich kaufte „Fast ein Poet“ und „Keerlke“ mit beschädigtem Buchrücken. In einer Ecke am Fenster mache ich – mit Kaffee ohne Kuchen – einen Anfang mit Eugene O'Neill und lese seine Biografie hinten im Buch. O'Neill hatte keinen festen Wohnsitz, er war immer unterwegs, mit Theater.

‘Ich gehe von der Theorie aus,’ sagt O'Neill in einem Interview 1946, ‘dass die Vereinigten Staaten – anstatt das erfolgreichste Land der Welt zu sein – der größte Misserfolg sind... Wir sind die beste Illustration des Bibelverses: „Denn, was nützt es dem Menschen, wenn er die ganze Welt gewinnt, aber sich selbst Schaden zufügt?“

Ich bin der einzige Kunde bei Hoppmann. Es ist nach sechs. Aus dem Lichtkäfig mit einigen zurückgebliebenen Broten in den Regalen hinter dem Tresen, schaue ich in die Dunkelheit. Fräulein Hoppmann, hinter der Kühlvitrine mit Quarkkuchen und anderer Torten lächelt mir zu.

Wenn ich weiter zu ihr rüber schaue, geht sie nach hinten. Ich mache ein Foto von der Straße und sehe mich selbst im Fenster widerspiegelt. Und auf dem Foto fixiere ich auf der anderen Seite der Scheibe Herrn Lutgen und Fräulein Musswessels in grauen Strichen.

Ich stehe auf, zahle und ziehe meinen Mantel an. Draußen fällt immer mehr nasser Schnee.

‘Moin.’

Fräulein Hoppmann schließt die Tür ab und lässt die Jalousien runter. Kein Stern zu sehen.



Kleine Pause tut gut

I

Antiquariaat Lutgen ligt aan de Brunnenstraße, op de hoek met de Reformierter Kirchgang. Het is een klein hoekpand, door het zijraam te zien overladen met boeken. In de etalage in de zijstraat staan kaarten uit de negentiende eeuw van mijn geboortegrond. De contouren van de provincie zijn helder, al ontbreken nog veel kanalen en wegen. Hier en daar een sterretje; het begin van een nederzetting in het veen. Wellicht betekent een sterretje een plaggenhut, vijf plaggenhutten misschien. De Bangerschans is vervallen. Emmen bestaat al. Erica telt slechts één ster. Een legenda ontbreekt. Ieder leest zijn eigen kaart. Ik ben in Leer. In de etalage aan de Reformierter Kirchgang kijk ik naar huis.

Achter glas staan aan de Brunnenstraße op een rek dunne boekjes van Dylan Thomas, Brecht, Goethe. Van Eugene O'Neill zie ik de Duitse versie van een toneelwerk *Fast ein Poet, Drama in vier Akten*. Het is nummer 642 in de Insel-Bücherei uit de tijd dat er nog honderden boeken verschenen, literaire.

Ik maak een foto van de uitstalling achter het raam. De straat weerspiegelt in de ruit. Voorbijgangers op leeftijd met stok en rollator, een enkele moeder met een kinderwagen en met een iPhone aan het oor. Nergens een peuter te zien op dit vroege uur. Het is half elf op zaterdagochtend. Het is een grijze dag, voor de namiddag zijn er opklaringen voorspeld. In de nacht is er kans op vorst aan de grond.

Ik wandel tot het eind van de Brunnenstraße en keer om naar de boekwinkel. Ik heb geen trek, maar ik laat, me - een paar panden voor het antiquariaat - bij Musswessels Bäckerei und Konditorei verleiden door een gevulde koek die ik in mijn jaszak laat glijden. Wat was de titel van dat boekje met vier Akten ook al weer?

Op straat oefen ik mijn geheugen met automerken en nummerplaten om bij te blijven, maar nog geen tien stappen verder ben ik dat nutteloze kwijt. "De zestig voorbij," zeg ik als naar mijn leeftijd wordt gevraagd. Ik weet niet meer het juiste aantal jaren te noemen dat achter me ligt. Is het tweeënzestig, of hoort er al drie voor? Ik lijk een kind dat nog geen tiener is, een kind dat geen besef van jaren en leeftijd heeft en op de vraag naar de leeftijd antwoordt met: "Volgend jaar word ik zeven". Zes is niet voldoende voor een kind van zes. Zes jaar duurde de Tweede Wereldoorlog aan deze kant van de grens. Bij ons was vijf genoeg. "Volgend jaar word ik zesenzestig, zevenenzestig, achtenzestig, negenenzestig. Zeventig word ik, als ik voor die tijd niet dood ben." De kindertijd neemt jaren, jaren.

Voor de etalage, met mijn ene hand om de gevulde koek in de papieren zak, en in de andere de camera, lees ik opnieuw Eugene O'Neill. Ik herhaal "Eugene O'Neill, *Fast ein Poet*" en stap de winkel binnen. De krakende

deur meldt mijn aanwezigheid, een winkelbel ontbreekt.

Tegen de linkermuur staan boeken tot de zoldering en recht naar achteren maken twee rekken aan weerszijden gevuld met grijs, bruin en grijs een gangpad dat slechts toegankelijk lijkt voor een bergbeklimmer of een oerwoudverkenner met een machete, klaar om het hoofd van belagers af te hakken; de primitieve oplossing. Dozen met boeken versperren de doorgang naar de balie met nog meer boeken, de computer en de kassa. Boven de smalle toonbank hangen vier lampen met geel licht. Drie lampen branden, een buitenste lamp in de rij is stuk. Helemaal rechts de ramen naar de Reformierter Kirchgang met boeken tot in de vensterbank - *Brockhaus Konversations Lexikon, Deutsche Städtessagen, Deutsche Heldensagen, Germanische Göttersagen, Deutsche Volkssagen* - had ik vanaf de straatkant gezien - en tussen de ramen hangen aan de binnenmuur meer oude kaarten van dit land en van mijn vaderland, nog zonder staatkundige grenzen. De wereld is nog één geheel.

Ik had van buitenaf niemand in de winkel gezien. Als ik de deur achter me dichttrek hoor ik gerommel achterin. Een veertiger met rond hoofd, kort opgeschooren haar, stapt behendig tussen de stapels door. Hij loopt als een ree door struikgewas, ik wacht, alles blijft op zijn plaats.

'Moin,' zegt de boekhandelaar, 'waarmee kan ik U van dienst zijn?'

En alsof hij me bij tweede oogopslag in een andere klasse plaatst, zegt antiquair Herr Lutgen: 'Kan ik U helpen?'

"Moin", dat is de groet uit Ostfriesland, aan de andere kant van de grens in Nedersaksen. Weener, Leer, Papenburg, Bunde, Ditzum, land van grijze wolkendekken, veen en hoge windmolens die verleden tijd wegmaken.

'Moin,' zeg ik. Ik schik mijn taal naar zijn afkomst, naar mijn inschatting, naar mijn vooroordeel. Een Poep die plat praat; had ik iemand anders verwacht?

In een fractie van een seconde, split second, zou Eugene O'Neill zeggen, spiegel ik me aan de boekhandelaar. Ik probeer hem op zijn terrein te laten en mij toegang te verschaffen tot zijn wereld zonder de orde te verstoren. Ik hoef geen vrienden te maken in deze winkel. Ik laat zien dat ik geen vijand ben. Nog geen zeventig, maar ik haat niemand meer. Zonder last kan ik over heden en verleden in gesprek, over toekomst.

'Moin,' herhaal ik. 'Moin.'

'Ik zag een boek in de etalage,' zeg ik.

Ik wil de titel vertellen, maar ik weet geen titel en ook de schrijver is me ontschoten.

'Toneel,' zeg ik, 'het was een boek over toneel. Drama. Drama aufs Deutsch.'

Herr Lutgen loopt voor me langs en trekt de deur open. Ik loop met hem mee naar buiten.

'Welk boek bedoelt U? *Drama in vier Akten*?'

Ik wilde *Fast ein Poet* niet kopen, ook andere tweedehandsboeken niet, ik zocht een smoes om het

antiquariaat binnen te stappen. “Gewoon even rondkijken”, was me te min. Ik wil nergens “gewoon even rondkijken”. Als ik binnenstap wil ik kijken en wat ik zie aan mezelf toevoegen, niet alles, wel de essentie - die zich veelal pas achteraf openbaart. Ik voel de benadering “gewoon even rondkijken” als een belediging van de schepping - hoe hoogdravend ook - en van mezelf. Het leven is te kort om “gewoon even rond te kijken”.

Uit het niets komt mijn volgende vraag naar boven, zoals de meeste dagelijkse zinnen zonder voorbereiding de mond verlaten. Ik had niets gerepeteerd op de titel van O’ Neills boek na. Zoals Valéry zegt dat “we enkel bereid zijn te antwoorden op vragen die vermoedelijk aanstaande zijn” werd ik - voor ik er erg in had - overvallen door zo’n aanstaande vraag.

‘Hebt u ook streektaalboeken? Regionalliteratuur?’

Lutgen wijst op een lage kast naast de deur. Drie planken met streektaalboeken. Verzorgde handen. Een ringvinger met een dubbele trouwring. Dat is zeldzame trouw dezer dagen; bis ins Jenseits.

‘Dit is wat ik hier heb. Streektaalboeken. En het is wat ik zeg dat het is: boeken in de streektaal. U mag ook spreektaal zeggen, maar dat is het niet.’ Lutgen gaat rechtop staan en blijft op ruime armlengte van me.

Ik houd er niet van als mensen te dicht bij me komen. Ik houd ze graag op afstand, niet omdat ik de ruimte om me heen in bezit wil nemen, maar ik sla graag om me heen zonder iemand te raken. Mijn armslag is voor mezelf.

‘De boeken staan op alfabet, naar schrijver. Het zijn er niet zoveel. Hochdeutsch heb ik meer. Kijkt U maar.’

‘Wat is het, dat U heeft?’ vraag ik? ‘Literatuur? Lectuur?’ Ik kom niet voor boeken, ik kom voor verheldering.

Lutgen trekt zijn wenkbrauwen omhoog. Hij doet geen stap vooruit, hij doet geen stap achteruit. Alles blijft op z’n plek. Dit is zijn Geschäft; ik ben voorbijganger.

‘Meneer,’ zegt hij. ‘Meneer.’ Hij trekt een boek uit het rek. ‘Ik heb veel oud werk - dat hoort zo in een antiquariaat - en ook moderne ramsj, al noem ik dat liever niet zo. Ramsj, niet van uitgevers, want die zijn er nauwelijks voor de eigen taal, maar van particulieren die boeken afstaan en er nog een paar euro’s voor willen beuren. Artsen, professoren op leeftijd die kleiner gaan wonen omdat hun huis en tuin - terwijl zij krimpen - te groot worden. Ze willen een goede bestemming voor hun dierbare bezit, hun boeken.’ Lutgen wacht even en zegt: ‘Gesigeneerde heb ik ook, mocht U daaraan hechten.’ Lutgen trekt zijn mondhoeken licht omhoog. ‘Ik neem alle streektaalboeken aan,’ vervolgt hij, ‘ook al weet ik dat ik ze nauwelijks weer kwijt raak.’

Ik beweeg mijn wenkbrauwen naar boven en houd mijn hoofd scheef.

‘Klantenbinding. Wie een boek brengt heeft in elk geval leren lezen en de waarde van het woord leren kennen. Het woord en de zin, daar gaat het om.’

Lutgen is mijn vraag niet vergeten.

‘Lectur, Literatur, wie zal het zeggen? Volkseigen verhalen. Deze Ostfriesische boeken gaan over de streek, over wat die Lu bezighoudt en meer nog over wat ze willen horen en zien om het leven prettiger te maken. Niet alles wat een mens meemaakt of bij elkaar bedenkt, hoeft op papier of op toneel.’

‘Literatuur, en ook Lectuur, ik heb beide. Literatuur het meest. Een boek is niet hetzelfde als internet.’

‘Het verschil?’ vraag ik. ‘Der Unterschied?’

‘Ik weet niet of U zich dommer voordoet dan U bent,’ Lutgen neemt geen blad voor de mond, ‘maar ik zal met alle plezier zeggen hoe ik er tegenaan kijk.’ Hij leunt met zijn linkerhand op de lage kast, trommelt zachtjes met zijn vingers.

‘Vijf jaar geleden ben ik deze winkel begonnen. Ik studeerde theologie en dat gaf me een goede basis voor zielswetenschappen, voor kennis van innerlijke drijfveren van een mens en zijn behoeften aan zekerheid en zingeving. Zekerheid en zingeving vind ik - vindt U - niet op het web. Waar alles te vinden is, hoeft U niet te zoeken,’ Lutgen glimlacht. ‘Het schaarse, het bijzondere waar U naar zoekt, dat kunt U hier wellicht vinden. Lectuur; houvast en vooral verstrooiing voor de mens die luistert en een wegwijzer nodig heeft zonder zelf veel na te hoeven denken - die zijn er ook, en met velen zijn ze.’

‘En Literatur?’ zeg ik.

‘Literatuur is voor filosofen, in de ruimste zin, voor scheppers, voor mensen die zingeving serieus nemen en iets - wat dan ook - aan de wereld willen toevoegen. Aan zichzelf, maar ook aan de wereld, al is dat onderscheid niet altijd duidelijk.’

Lutgen wijst naar de drie planken met Regionalliteratuur. ‘Hier staan belangrijke en minder belangrijke Lokalauteurs en Lokalautorinnen.’

‘Heyting, Hidding, Nijenhuis, Veenstra, Koster,’ zeg ik, ‘scheppers van taal.’ Ik leg mijn camera op de boekenkast. Als ik kan luisteren, hoef ik geen foto’s te maken.

‘U kent uw eigen volk,’ zegt Herr Lutgen.

‘Een beetje, een paar,’ antwoord ik. Ik rek mijn woorden uit, ik verlaag mijn toonhoogte. Lutgen is aan me gewaagd, ik weet niet of ik hem bij kan houden.

Ik leg O’ Neill bovenop de kast naast de molen met ansichten. *Gruß aus Leer, Gruß aus Ostfriesland* met kerktorens en masten van platbodems in de haven.

Ik doe mijn ogen dicht en zie *Groeten uit Emmen* met de N.H. Kerk en de dierentuin in betere tijden, Bartje omringd door hunebed, schaapskooi en braderie. Cultuur van de Olde Landschap. Een euro per stuk en zes voor vijf euro.

‘Ik heb hier een overzicht van schrievers van Ostfriesland.’ Lutgen laat de bladzijden ritselen. Bros en vergeeld. Oude tijden herleven in zijn handen. ‘Oud,’ zegt hij. ‘Vor dem Krieg ist nach dem Krieg. Alt. Alles gleich.’

Ik ken *Scheupers van de taol*, meer dan honderdvijftig jaar schrieferij in het Drents. Honderden schrijvers die er niet meer zijn. Sinds ik geen recensies meer schrijf - niet omdat ik niet wil lezen wat er in mijn taal wordt geschreven, maar omdat ik de boeken niet vind - raak ik de aansluiting met mijn *spraak* kwijt. Weet ik nog wat er leeft in de ondertaal van zand en veen? Heb ik het ooit geweten?

‘Plattduutsch,’ probeer ik? ‘Overzicht van plattduutse schrievers?’ Ik kijk hem aan en zeg: ‘Ik hoorde dat u “Moin” zei toen ik binnenkwam, of heb ik me vergist?’

Op het gezicht van Lutgen meen ik een begin van een glimlach te zien, net of zijn ogen helderder naar me kijken. Even spiegel ik me aan het kind in de boekhandelaar.

‘Moin,’ zegt hij, ‘iedereen zegt hier “Moin”, de hele dag; ochtend, middag, avond. Moin.’

‘Ik kom uit Bonn,’ zegt hij, ‘daar ben ik geboren.’ En na een aarzeling: ‘Sommige mensen zeggen dat niet graag hardop: “Ik ben in Bonn geboren.” Bonn ist kein Berlin.’

Assen is geen Amsterdam. Emmen is geen Eindhoven, Diever is geen Den Haag. Een Drent is geen Hollander. Als het meezit is een Drent een Europeaan. Als het meezit.

Lutgen reikt me het overzicht met Gertrud Cramer, Ubbo Geerds, Toni Wübbens, Greta Schoon, Johannes Diekhoff, Hans-Hermann Briese en honderd andere schrijvers in het Plattduuts en kijkt kort om mijn blik te vangen. In het boek staan levensbeschrijvingen en lijsten met boeken en bundels van de schrijvers, geen fragmenten van hun werk. Op de titelpagina lees ik in potlood € 35,-. Ik leg het boek op de kast. Wat zijn levens van anderen me waard?

‘Liefde voor het land moet je leren, dat is niet aangeboren, net als andere Liebe ook niet aangeboren is.’ Lutgen grijnst. ‘Twintig jaar geleden trof ik mijn latere vrouw hier in Leer. Kent U Leer?’ Hij geeft me pauze.

Ik knik, maar wat weet ik van dit stadje?

De Ems, de bocht in de rivier, de mythe van Plytenberg met de dijken langs de Ems en een heuveltje als bewijs van reuzinnen uit een sprookjesverleden: de tegenpolen van Ellert en Brammert. Leer met een Ubbo Emmius Gymnasium, kasteel Hanenburg en kerken met eenzelfde god binnen gehoorsafstand. Met enige inspanning kunnen de gelovigen van de Lutheranen, Evangelisch Kirche, de Katholische Kirche van Leer en de Mennonieten elkaar horen bidden en zingen. Op internet las ik de regiogeschiedenis. Alles is onthuld, geheimen liggen niet op straat, ze zijn overal te vinden.

Alles is onthuld, op liefde na.

‘Mijn vrouw schreef soms gedichten in het Hochduuts, maar ze had een zwak voor haar moerstaal. Ostfriesland.’

‘Carl Heinz Dirks, Gerd Constapel, Gretha Schoon,’ zeg ik.

‘U kent ze?!’

‘Ik heb een paar jaar een abonnement gehad op *Die-sel*,’ zeg ik, ‘*dat oostfreeske Bladdje* van de Plattduutse schrijvers. Nu niet meer. Al jaren niet meer.’

Op het web zag ik de verzamelde streektaal-schrijvers rond Papenburg. Voor het eerst in meer dan vijftig jaar is een roman verschenen. *Grietene* van Hilde Frauke Wichmann-Steen. Opvolger van *Keerl-ke* uit 1941 van Wilhelmine Siefkes.

Bij de schrijvers staat op de website een lijst met Autoren, en de knop Aktuelles meldt dat oorlogskind (19 juni 1943, Ditzum) Frau Hilde Frauke Wichmann-Steen op 11 oktober 2012 in Leer is overleden. Ze is onderdeel van een lange lijst Verstorben ostfriesische Autorinnen & Autoren.

‘Nixt blifft as’t is.’

II

‘Wilt u thee? Koffie?’

Ik knik. ‘Thee als dat kan.’

Lutgen haalt een iPhone uit zijn zak en toetst een boodschap in.

‘Twee deuren verder is een broodwinkel met koffiehoek van Musswessels. Ik laat me graag bedienen. De bestelling komt zo.’

Achter in de winkel gaat een tafeltelefoon. Lutgen neemt de bergpas tussen dozen met regionalia, kunst, kaartenboeken en literatuur. Hij is een volleerde berggeit, niets verschuift. Ik hoor hem een bestelling afhandelen.

Voor Lutgen terug is, maak ik een foto. Ik wil weten waar ik ben, en straks wil ik weten waar ik was. Ook deze fractie van een seconde.

Lutgen loopt met een rieten stoel tussen de boekenkasten door. Alles blijft op de plek. Hij kent zijn speelruimte.

‘Neem plaats,’ zegt hij. ‘Ik haal een kruk voor mezelf.’

Ik hoor hoe hij weggedoken achter het scherm op de balie opnieuw een klant te woord staat. Een eerste druk van *Faust* is binnen. Af te halen wanneer het past.

Het Brotmädel van Musswessels brengt op een dienblad een kannetje thee, twee glazen en twee taartpunten met frambozen in donkere gelei. Ik wil zeggen dat de gevulde koek nog in mijn jaszak zit. Ik houd me in. Ik schuif *Wattenmeer* en *Ostfriesische Perspektiven* opzij en leg François Villon - in Hochdeutsche Übersetzung - op de vloer.

‘Un Gruf Herrn Lutgen van mi,’ zegt ze.

Ik knik.

Voor ze de deur sluit hoor ik: “Moin”.

Ik kijk naar de thee en het gebak en dan naar Herr Lutgen die naast me zit. Linkerbeen over de rechterknie geslagen. Hij draagt zwarte lakschoenen met leren zolen, een vlekkenloze plooihoek met slijtranden aan de zoom. Een wit hemd met twee borstzakjes en een pen. De bovenste twee knoopjes zijn los.

‘Misschien denkt U: “waar verdien ik dit aan?”’ Hij wijst naar de thee en de taart.

Ik zwijg.

‘Als U dat denkt, dan hoeft U die vraag niet te stellen. Op sommige vragen weet ik geen antwoord. Soms heb ik wel een antwoord, maar houd ik dat antwoord voor mezelf.’

Herr Lutgen schenkt thee en legt een vorkje naast het gebak.

‘Gruf van Fraulein Musswessels,’ zeg ik. Ik lees de naam van de Konditorei op het servet.

Lutgen knikt, loopt naar de deur en draait een bordje om. In spiegelschrift lees ik op de ruit “Kleine Pause”. Ik meen een grijns te zien.

‘Streektaal. Plattduuts, een overzicht, dan heb ik misschien iets speciaals voor U.’ Lutgen neemt een slokje van de hete thee, staat op en zoekt zijn pad naar de kast onder het zijraam, tussen stapels boeken die op scherp staan.

‘Hier heb ik nog enkele boeken van Plattduitse schrijvers,’ zegt hij. Hij gaat op zijn hurken zitten en strijkt met zijn hand langs de ruggen.

‘Een zeer beknopte verzameling boeken van schrijvers vanaf ongeveer 1880. Humor, anekdotes. Het zijn schrijvers van streekromans in de letterlijke betekenis van het woord. Het gaat over romantiek, lief en leed in het Moor en over familiedrama’s.’

‘Bergman-Beins,’ zeg ik. ‘Misschien als Bergmans-Beins, Albert Denig, en onze landbouwromanticus Harm Tiesing. Aan mijn kant van de grub.’

Ik weet niet waarom ik mijn kennis wil etaleren in deze tweedehandsboekwinkel op een zaterdag in Leer.

‘U heeft er weet van.’ Lutgen knikt vriendelijk.

‘Sommige dingen heb ik weet van en over veel zaken tast ik in het duister,’ zeg ik. ‘Niet dat ik dat onaangenaam vind. Integendeel. Soms.’

Ik neem het taartschoteltje in mijn hand. Ik ril over mijn lijf. Zweet staat me plots op mijn rug. Het vorkje valt op de vloer. Lutgen komt naar me toe en voor ik wat kan doen, raapt hij het vorkje op, veegt het af aan zijn mouw. Hij reikt mij zijn vorkje.

‘Bitte.’

‘Danke, dat ziet er aantrekkelijk uit. Smakelijk.’

‘Graag gedaan. U mag straks een boek kopen, het hoeft niet.’

‘Ze waren van mijn vrouw.’ Hij wijst naar de kast onder het zijraam waar een plank half is gevuld. ‘Ze is vijf jaar

geleden gestorven. Uut de tied raakt.’ Hij knikt, zijn bovenlip krult. Hij kijkt me aan als hij haar naam noemt. ‘Euphemia.’

‘Zoals de hele geschiedenis van de mensheid uit de tijd raakt en in een andere tijd terugkomt.’ Ik weet niet waardoor ik mijn mond niet kon houden. In mijn hand verpulvert de gevulde koek in mijn jaszak.

Lutgen negeert mijn opmerking. Het maakt nauwelijks uit wat ik zeg, lijkt het, zolang ik hem niet met een verkeerd woord uit zijn woordenstroom haal.

‘Euphemia, meine Frau, verzamelde alles wat met haar eigen taal te maken had, en van aanpalende gebieden. Nedersaksisch, tot aan Friesland. Drents, Gronings, Stellingwerfs en literatuur uit Schleswig. Kleine talen met diepe wortels in het volk. Platteland. Alle boeken over het platteland waren haar dierbaar. Lectur und Literatur.’

‘Het platteland verdwijnt,’ zeg ik.

‘Het platteland verdwijnt,’ herhaalt Lutgen. ‘Dat is niet tegen te houden, ook het platteland wordt stad en als het geen stad wordt, loopt het leeg. En omgekeerd geldt hetzelfde; de stad wordt een dorp, alleen met zichzelf bezig. En,’ gaat hij verder, ‘de basis van de streekliteratuur, de plattelandscultuur lost op, vervliegt, verdampt, verdwijnt. Er komt een ander verhaal voor in de plaats, maar we kennen dat verhaal nog niet, omdat we zelf bezig zijn dat verhaal te schrijven.’

‘De toekomst,’ zeg ik. Lutgen negeert mijn opmerking.

‘We koken in literatuur en lectuur een gerecht zonder een kookboek te raadplegen. Ingrediënten zijn er genoeg, maar we weten nog niet welke we kiezen en daarmee weten we ook nog niet welk gerecht we bereiden. Dat er een maaltijd op tafel komt, dat is zeker, - het leven gaat gewoon door - maar of het smakelijk, eetbaar en voedzaam is, dat moeten we afwachten. We kunnen enkel trouw zijn aan de keuken, aan de levensmiddelen die de maaltijd dicteren. Onze *spraak* staat op het aanrecht misschien niet meer tussen Bratwurst, Kotelett, Kartoffeln, Kohl, uien en wortelen.’

Lutgen laat de kruimels op zijn bordje liggen.

‘Soms laten we kruiden met rust of vergeten we bepaalde ingrediënten te gebruiken. Misschien zijn ze te scherp, of bederven ze de smaak van andere gangen. Dan weer vergeten we het lekkerste. Dat is niet alleen zo in de keuken, maar dat geldt ook in de streektaalliteratuur.’

‘Literatuur,’ zegt Lutgen, ‘is geen construct, geen mechanisch geheel. Literatuur is de weerslag van een autonome gedachtenstroom. Een goede schrijver weet die gedachtenstroom te pakken en in prachtige en pakkende zinnen om te vormen om een cadeau bij de lezer af te leveren.’ Hij kijkt tussen de rekken door naar de lampen boven zijn toonbank.

‘Maar misschien kijken schrijvers weg van wat ze niet willen zien?’ zeg ik. ‘Wie een dode ziet, gelooft in het begin zijn ogen niet. Het duurt even voor de werkelijkheid doordringt.’

‘Niemand, geen lezer, zit op de werkelijkheid te wachten,’ zegt Lutgen. ‘Wie de werkelijkheid wil zien, die kijkt maar op het internet en kan zich koesteren in de illusie getuige te zijn van de werkelijkheid.’ Hij neemt een slok thee en strijkt de onderkant van het glas over zijn mouw.

‘De *Verdichtung* komt dichterbij de beleving, literatuur, toneel, muziek gebruiken illusie om de werkelijkheid te verbeelden, en daar blijft meer van over dan van webnieuws. Webnieuws verhuult wat er gaande is. Webnieuws is de bovenstroom. Houvast vindt U in de onderstroom. Literatuur is het bezinksel van de bovenstroom. Literatuur is geduld, maar,’ laat hij traag volgen, ‘Es mangelt der Welt an Geduld.’

‘De streektaalboeken komen straks ook van Kentucky Fried Chicken, bedoelt U dat?’ zeg ik, ‘En van McDonalds, maar of we dan de kip en de Hamburger nog herkennen?’

‘Euphemia,’ Lutgen wijst naar de halfvolle kast onder het raam, ‘wilde de basis van het volkseigene behouden. Ze verzamelde de taal, het Volkseigene van het Moor, ook al was dat bij haar thuis een besmet woord. Volkseigene.’

‘Ik was van plan - puber was ik - leraar Duits te worden,’ zegt Lutgen. ‘Dat is er niet van gekomen. Duits, Grammatik, Literatur, heb ik me wel eigengemaakt, maar voor leraar ben ik niet in de wieg gelegd. Ik mis “empathische Gefühle für Kinder”. Euphemia heeft me dat laten zien.’

Ik schenk hem en mij opnieuw thee. Op straat wordt het drukker. Ik kijk opzij langs de boeken in de etalage. Ouders met tieners. Enkele. Lutgen volgt mijn blik.

‘Voor twaalf uur komt er geen klant. Ik kan de deur gerust gesloten laten. Zo gaat dat in Leer. Praten over oude boeken en over de dingen die voorbijgaan, das gefällt mir.’

Ik knik.

‘Euphemia haalde me over met de lerarenstudie te stoppen. Dat was niet zo moeilijk. Ik had nog nooit verkering gehad. Wat wil je, naïeve jongen uit Bonn die net *im wunderschönen Monat Mai* uit zijn hoofd had geleerd, maar niets van het gedicht begreep. Het rijmde, maar dat was alles. Tot Euphemia.’ Lutgen wacht. ‘Euphemia leerde me geloven.’

“Liebe muss man lernen.” was een Schlager uit mijn kindertijd. Ik zong met Heino, Freddy Quinn, Udo Jürgens, Rex Gildo. Alles über Liebe, maar ik had geen idee wat het was. De kinderziel was nog niet rijp voor liefde. Niet voor de meisjes, niet voor literatuur, niet voor kunst, niet voor muziek. Niet voor landschap en taal.

Liefde is een gevoel, geen ambacht. Het duurde een kindertijd voor me dat helder werd. Later word ik tachtig, als ik nog niet dood ben.

‘Theologie was een goede uitweg. Theologie is een prettige basis voor een antiquair,’ zegt Lutgen. ‘Ik bleek geen leraar, en ook geen Pastor, maar ik bleek wel geschikt als regisseur. Mijn kunde kon ik kwijt bij *Navigare*, de Theaterverein in Papenburg. Kleine groep, gemotiveerd, gedreven en gedisciplineerd, het tegendeel van wat ik voelde voor het leraarschap. Euphemia zocht de toneelstukken uit. Ze speelde mee. Hartstocht.’

‘We speelden stukken in Plattduits. Boerendrama’s, persoonsverwisselingen, een veenbaas werd te kakken gezet door arbeiders en aan het eind kwam alles weer goed. De zoon van de veenbaas trouwde met de dochter van de turfgraver. En na jaren werd het nageslacht van de veenbaas met een tweeling - jongetjes natuurlijk - verzekerd. Turftoneel als spiegel van de samenleving, verbeelding van behoefte aan veiligheid, aan ordening en aan troost.’

‘Tussen de schuifdeuren,’ zeg ik.

‘In het begin voelde ik minachting voor die platte stukken, maar in de loop van de jaren is dat veranderd. Ik heb de diepere betekenis van streekromans en ostfriesisch toneel leren begrijpen. Het lijkt aan het oppervlak heel banaal, maar dat is niet zo. Streekcultuur laat de ziel van het volk zien.’ Lutgen laat “Liebe” achterwege.

‘En als die cultuur dooft?’ zeg ik, ‘wat gebeurt er dan met de ziel?’

Lutgens blik dwaalt tussen rekken en stapels door.

‘Ik heb van haar gehouden, en bij vlagen ook niet. Zoals dat gaat.’

Ik weet niet waaraan ik zijn bekentenissen te danken heb. Ik ben niet op zoek naar zielenroerselen van wildvreemden, maar die zielenroerselen laten zich niets gelegen liggen aan mijn bedoelingen.

‘Als ik hier in de winkel ben, heb ik haar nog een beetje bij me,’ zegt Lutgen, en met milde bloos op zijn gezicht, ‘met elk boek dat ik uit haar verzameling verkoop, neem ik meer afstand.’

III

“De hele Dag harr de Sünne schenen: up de swarte Erde un hör Meertmaantskleed, up all de rode Dacken van de lüttje Stadt, up hör grise Straten un wat dar up krimmelse un wimmelde.”

Lutgen langt mij *Keerlke* van Wilhelmine Siefkes. *En Gang dör en Kinnerland* staat op de titelpagina. De rug ontbreekt. Als ik de tijd neem kan ik door het garen heen het aantal katernen tellen.

‘Acht euro,’ zegt Lutgen. ‘Erster druck; beschädigt. Nicht signiert.’

‘Moeilijk te lezen,’ zeg ik. ‘De scherpe letters.’

‘Fette Fraktur, het zijn gebroken letters van voor de Tweede Wereldoorlog. In 1941 heeft Hitler die gebroken

letters afgeschaft. Hij kon dat. Hitler kon alles; maken en breken. Een Jood had die “Fette Fraktur” ontworpen. Joden deugden niet. “Ongedierte”. Wilhelmine Siefkes was ook niet langer erwünscht. Wat ze in Plattduitsch schreef beviel de Nationalsozialisten niet.’

Aan de gevel van de Katholische Kirche zag ik een bronzen plaat: Vikar Hermann Lange op 10 november 1943 in Hamburg onthoofd, samen met drie andere geestelijken. Uit naam van het Duitse Volk. Hermann Lange uit Leer preekte in Lübeck tegen de nationalsozialisten.

Hermann Lange, Eduard Müller, Johannes Prassek en de evangelische predikant Karl Friedrich Stellbrink hebben het geweten op hun eigen Kristallnacht. Ze hebben geweten wat ze deden, hun bloed vermengde zich naast het hakblok.

‘Het zit in de volksaard,’ zegt Lutgen, ‘terughoudend, afwachtend, conservatief. Wat wil je ook in het veen. Maar dat zegt niets over de innerlijke gloed en betrokkenheid.’

Lutgen wacht. Ik wacht.

‘Mijn vrouw was half joods in Leer. Haar vader was een hele jood in Leer. Hij heeft de oorlog overleefd. Niet alleen bij U, ook aan deze kant waren er onderduikers. Sommige Duitsers zijn verraden, andere niet. Sommige Duitsers waren verraders, andere niet. Wat dat aangaat zijn Duitsers niet te onderscheiden van Drenten.’ Hij zegt het zonder stemverheffing, zonder sneer. Het is een constatering.

Lutgen kijkt over de lage boekenkast naar buiten, langs de perspexhouders die de boekjes uit de Insel-Bücherei overeind houden. Goethe, Schiller. Het regent zachtjes met vlokken natte sneeuw, vandaag valt de handel dood.

‘Dat stoort me wel, als ik het heel on-Duits mag zeggen, dat alle Duitsers over één kam worden geschoren. Alsof we allemaal fout waren, hier in het Moor. Niet alle streektaalschrijvers waren fout, ik vertelde U al van Wilhelmine Siefkes. De nazi’s, de nationalsozialisten waren liefhebbers van sibbekunde, van Blut und Boden.’ Lutgen kijkt me aan: ‘Voorzover liefhebben en national-socialist samengaan.’

Jan Naarding zat kort in hechtenis, na de bevrijding. “‘n Mooie riegoe woorden hef ‘t Drents veur kwaad,” schreef Naarding, “Prekkeseer er maor es oover wat of ‘t verschil is”.

“Ik heb U lief mijn heerlijk landje” is door de Kulturkammer besmet. Jan Uilenberg. Laat ons zwijgen.

‘Na de dood van Euphemia, meine Frau, heb ik *Theaterverein Navigare* achter me gelaten. Euphemia wilde het repertoire van het Volkstheater eenmalig inruilen voor, noem het, literair theater. Ze had *Der Chemiker*

gelezen, *das dramatische Leben von Fritz Haber*. Haber, joods chemicus die in 1908 de ammoniaksynthese had ontworpen. Haber maakte massaproductie mogelijk van kunstmest, maar ook van explosieven. En van al die andere stoffen die een Chemiker kan maken. Gifgassen.’

‘Chemici hebben oplossingen,’ zeg ik.

‘Fritz Haber, de jood, maakte Zyklon, de basis voor het Vernichtungsgas van Hitler. Het toneelstuk maakt de dilemma’s wakker. Kiezen, voor of tegen de dood, voor of tegen leven in vrijheid. Euphemia was betrokken, enthousiast, maar enthousiast is misschien het verkeerde woord. Ze vond raakvlakken, herkenning. Ik las het boek. Joden, oorlog, gifgassen, hartstocht, national-socialismus, kinderleed, zelfmoord. “Het is te zwaar”, zei ik tegen Euphemia, maar ze wilde het op de planken.’

Lutgen wacht en kijkt naar het bordje aan de deur. ‘Ze was toen al ziek.’

Hij verlegt zijn blik naar buiten.

Aan de overkant van de straat zit juwelier Rehlf Schubert. Goldankauf: Münzen, Zahngold, Altgold, Uhren. Inkoop van zilver en goud. Gouden tanden. Ook van joden. “Gute Zeiten” heet zijn nering.

‘Ik las *Der Chemiker* opnieuw. “Het drama is te expliciet,” zei ik. “Alles is historisch verantwoord. Elk zegt wat er destijds naar letter en geest is gezegd, alles komt onvervroren naar voren.” Mijn bezwaren maakten geen indruk op Euphemia.’ Hij wrijft zijn dubbele ring tussen duim en wijsvinger van zijn vrije hand. Lutgen kijkt me aan, alsof hij haar na al die jaren nog steeds niet begrijpt.

‘Ik hoor meine Frau nog zeggen: “Door de inzet van Haber kwamen bij Ieperen 15.000 soldaten om bij de aanval met giftig chloorgas en later nog meer door mosterdgas. Als je dat in een film weergeeft is het schokkend. Wij maken geen film. Op toneel willen we niet schokken; ontroering zoeken we, bezinning. We laten op de Bühne mensen van vlees en bloed zien. Niet de uitvoerders van de aanval op de cultuur zetten we op de planken, maar de ontwerpers van een betere wereld. Hoe die wereld dan ook uitpakt.” misschien had ze gelijk. Euphemia.’

Lutgen strijkt traag over zijn kin. ‘En ze zei: “Veel van die ontwerpers hebben de wereld onherstelbaar verbeterd. De vooruitgang heeft een prijs: de ziel.” Misschien had ze gelijk.’

Ik veeg met mijn wijsvinger de kruimels van het gebakshoteltje.

‘Het was aan mij om de strakke en bij vlagen statische dialogen van *Der Chemiker* met passie op het toneel te krijgen. “Liever Tsjechov” zei ik nog, maar dat hielp niet. “Tsjechov heeft zijn verdiensten”, zei Euphemia, maar hij is een Rus. Ik wil het dichterbij. Heel dichtbij. Haber is van ons, ook al is hij door Hitler verjaagd.”’

‘Ik stelde *Der Chemiker* voor aan *Navigare*. Ik weet

niet of toen al helder was dat ik niet meer in de opvoering geloofde. Twee mannen en vijf vrouwen had ik tot mijn beschikking. De verkeerde rollen. Mannen had ik nodig. Echte mannen. Ik was daar niet treurig over.' Lutgen staat op en draait het bordje aan de deur.

'Einen Monat später war Euphemia verschieden.'

IV

"Weet ji wal wor Löbje wohnt..."

'Ga maar bij Schuster kijken in de Mühlenstraße. Schuster heeft de meest recente uitgaven over Ostfriesland. Zijn hele leven heeft hij het Plattduits hoog in het vaandel gehad. Maar,' zei Lutgen, 'U moet snel zijn. Schuster is 84 Jahre en hij stopt met zijn Verlag.'

In de etalage ligt *Weet ji wal wor Löbje wohnt...*, een boek met wit hard kaft met een tekening van een Ostfriesische Bauer op de voorkant. Een boer met een Duitse pet als mijn opa, volle baard en een gans op z'n armen. Theo Schuster is Autor bij zijn eigen Verlag. Het bloed kruipt waar het niet gaan kan, als er geen grote uitgever te vinden is, dan is er altijd een eigen weg.

Das einstige Zusammenleben von Juden und Christen in
Ostfriesland wird in diesem Buch wieder lebendig.
Hoch- und niederdeutsche Geschichten und Gedichte.
Redensarten, Sprichwörter und Begriffe,
Anekdoten und Witze
fügen sich zu einem faszinierenden, bisher kaum beachteten
Kapitel ostfriesischer Kulturgeschichte.
Manche dieser Texte wurden verdrängt und tabuisiert,
die meisten sind heute kaum noch bekannt.
Hier werden sie erstmals in Zusammenhang dokumentiert.

'Euphemia, vol in het leven,' had Lutgen gezegd, 'en plots het bericht dat het leven eindig is.' Euphemia had haar rol gespeeld. Ze had altijd in geleende tijd geleefd, vond ze. Haar vader was ondergedoken geweest bij de ouders van Vikar Hermann Lange. Euphemia's moeder was ook jong gestorven. Het verhaal woekerde voort. Zo was het leven.

Lutgen had het bordje weer op *Kleine Pause* gedraaid. Hij had de deur niet afgesloten en was met me meegewandeld in de richting van Büntings Teemuseum, naast het Heimatmuseum de belangrijkste toeristische attractie in Leer. In een mandje de theekopjes, vorkjes en schoteltjes.

'U kunt zich natuurlijk verdiepen in de teloorgang van de taal, van Uw taal, onze taal. U kunt een verzameling streektaalboeken aanleggen en ze bewaren tot Uw slotakkoord, of tot het uitdoven van Uw Moderspraak. Het einde komt wellicht uit onverwachte hoek. Misschien krimpt de bevolking in ons land,' -Lutgen maakte geen onderscheid, hij deed of er geen grenzen waren getrokken - 'sneller dan de taal bij kan houden.' Hij nam de tijd.

'De Joodse cultuur is voor een deel verwoest, net als de Duitse. Maar er is genoeg overgebleven voor een nieuw begin, een doorstart die een andere verschijningsvorm heeft gekregen. Misschien duurt het enige tijd voor we de nieuwe vorm herkennen. Voor we het oude in de nieuwe vorm ontdekken. De oorlog heeft zes jaar geduurd, vijf bij U, maar er is een hele geschiedenis aan voorafgegaan. We hoeven niet te doen alsof Duitsland, Emsland, pas sinds 1933 bestaat. Er is veel meer en er zijn veel boeiender zaken dan der Krieg.'

Het was droog geworden. We stonden dichtbij de etalage van Musswessels. Buiten een tafeltje met een stoel. Asbak op het tafeltje. Laat ons roken.

'Streektaal, streekcultuur, streektoneel, het lijkt misschien kneuterig, maar het is een volkseigen erfenis die we kunnen en moeten koesteren. En,' liet hij erop volgen, 'dat is iets anders dan verheerlijken. We hoeven onszelf niet te verheerlijken. De geschiedenis - het antiquariaat - laat zien wat beklijft. En wat we niet meer onder ogen willen of kunnen zien, verdwijnt langzaam uit ons gezichtveld.' Hij aarzelde. 'De oorlog en the aftermath van de oorlog - laat ik een Engels woord gebruiken, dan komt het minder dichtbij - vindt U niet in de streektaalliteratuur. Ik ken nauwelijks een verhaal over 'foute' ouders, over broers in het verzet of aan het front. Wie enkel streektaalliteratuur leest zou niet weten van de verschrikkingen.'

'Siegfried Lenz, Günter Grass, anderen van eigen bodem hebben de oorlog naar voren gehaald en ons geconfronteerd met de holocaust. Ze hebben ons uit de illusie van onschuld gehaald, alsof der Krieg ons is overkomen en we passieve deelnemers waren. "Wir haben es gewußt". En omdat we 1939-1945 onder ogen zien, kunnen we verder in het verleden kijken en achterhalen wie we zijn en waar we vandaan komen, kunnen we naar de toekomst kijken. Wij zijn Deutsche, Saksen sind wir, met een verleden waar we elkaar in kunnen vinden.'

Blijkbaar keek ik Lutgen met enig ongeloof op mijn gezicht aan.

'De Duitsers zijn over elke grens getrokken, niet om oorlog te voeren, maar om de wereld te verkennen. Ontdekken, dat is hun Sturm und Drang.' Lutgen vervolgt: 'De helft van Uw medewoners komt uit deze Heimat. Hannover, Papenburg, Leer.'

In de Brunnenstraße leek Lutgen bij het invallen van de schemering zijn hele leven aan te moeten raken, en de geschiedenis van zijn voorvaderen, tot ver voor de Tweede Wereldoorlog.

'In de Regionalliteratuur vind ik, vindt U niets van dat alles. Nur Romantik.' Hij haalde diep adem en zei: 'Romantik, das is der Tod.'

Lutgen sprak niet langer voor zich alleen. Hij omsloot me in zijn filosofie. Ik zag de halve plank onder het raam met uitkijk op de Reformierter Kirchgang, de plank met Euphemia's boeken met steeds minder boeken. De plank onder het raam met kaarten van een ongedefinieerd gebied. Internet als kanker in een culturele

eigenheid en omgekeerd. Ik dacht aan de biografieën van de oude garde van plattduitse schrijvers die ik geen € 35,- waard vond. Ik zou deze schrijvers vergeten, ook als ik de laatste moest zijn om ze nog te herinneren. Ik wachtte tot Lutgen zeggen zou: "Liebe, das is der Tod".

'Ich bedanke mich,' zei Lutgen.

De boekhandelaar keek me kort aan en schudde mijn hand. Ik zag hoe zijn blik zich verplaatste naar de Konditorei. Lutgen trok het mandje met theepot en glazen lichtjes in de hoogte en glimlachte door de vensterruit. Ik liet zijn hand los. Ik hoefde niet te zien wat hij zag. Ik wist het. Hij stapte een andere wereld binnen. De boekwinkel van Schuster Verlag was binnen schootsafstand.

Theo Schuster verzamelde goede en goed foute grappen over joden, over christenen. Zelfspot over het incorrecte en het platte. Wat hadden we als kind gelachen om Sam en Moos en over joden die weten hoe duur een viool is. Grappen over voorhuidenverzamelaars. Ik weet niet of ik die grappen en anekdotes wil lezen. Misschien koop ik het boek om het in de trein naar huis te vergeten. Als ik met het boek naar de kassa loop, valt mijn oog op THE GERMAN GENIUS.

Lutgen had de naam Peter Watson laten vallen; auteur.

'Als U wilt weten wat de bijdrage van Duitsers is aan de renaissance van de wereld, en dan bedoel ik niet alleen de cultuur uit vorige eeuwen op een beperkt grondgebied in Europa, maar mondiaal en op alle terreinen, cultureel en wetenschappelijk - scheikundig als U wilt - lees dan THE GERMAN GENIUS.'

Bijna duizend bladzijden kijken me aan. In Fette Fraktur spiraliseren op het omslag de aforismen:

*The Germans dive deeper & but they come up mud-
dier. & Wickham Steed. German problems are rarely
German problems alone. & Ralf Dahrendorf.*

Op de rand van de achterflap laat Martin Heidegger weten dat:

*The planet is in flames... Only from the Germans
can come the world-historical reflection, provided
that they find and preserve their German element.*

En over het Duitse genie zegt Fritz Stern dat:

*The word "genius" in German has a special over-
tone, even a tinge of the demonic, a mysterious power
and energy; a genius & whether artist or scientist
& is considered to have a special vulnerability, a
precariousness, a life of constant risk and close to
troubled turmoil.*

Ik blader naar het hoofdstuk over The "Fourth Reich"

en blijf steken bij een *American Poem* van Bertold Brecht, een van de Duitsers die grenzen verkende en grenzen verlegde.

Hounded out by seven nations,
Saw old idiocies performed,
Those I praise whose transmutations
Leave their persons undeformed.

Ik wandel door de Mühlenstraße en vraag me af wat er deze dag aan en in me is veranderd. Door wie of door welke idioteriën werd ik opgejaagd? Of ben ik dezelfde man die ik was, op weg naar huis?

Bij Konditorei Hoppmann bestel ik een broodje ham. "Wir leben Backen..." staat in neon op de binnenmuur. Dit is geen Kultur, weet ik. Dit is reclame.

Eugene O'Neill brandt in mijn jaszak. Ik had geen boek willen kopen. Ik had zonder verleden tijd uit Leer willen vertrekken. Lutgen liet me niet gaan zonder herinnering. Hij gaf me een ansicht "Wie liest man eigentlich eine Frakturschrift?" met een legenda van het alfabet. Hoe lees ik het verleden van een ongebroken volk, van een grenzenloos vaderland?

Ik kocht *Fast ein poet* en *Keerlke* met beschadigde rug. In een hoek bij het raam maak ik - met Kaffee ohne Kuchen - een begin met Eugene O'Neill en lees zijn biografie achterin het boek. O'Neill kende geen vaste plek, altijd onderweg was hij, met toneel.

'Ik ga van de theorie uit,' zegt O'Neill in een interview in 1946, 'dat de Verenigde Staten - in plaats van het meest succesrijke land van de wereld te zijn - de grootste mislukking zijn... Wij zijn de beste illustratie van het bijbelvers: "Want wat zal het een mens baten, als hij de hele wereld wint, maar zichzelf schade toebrengt?"'*

Ik ben de enige klant bij Hoppmann. Het is na zessen. Vanuit de lichtkooi met een enkel achtergebleven brood in de rekken achter de toonbank, kijk ik in de duisternis. Fraulein Hoppmann achter de koelvitrine met kwarkgebak en andere Torte glimlacht naar me. Als ik blijf kijken loopt ze naar achteren. Ik maak een foto van de straat en zie mezelf weerspiegeld in de ruit. En op de foto fixeer ik aan de andere kant van het glas Herr Lutgen en Fraulein Musswessels in grijze vegen.

Ik sta op, betaal en trek mijn jas aan. Buiten valt steeds meer natte sneeuw.

'Moin.'

Fraulein Hoppmann doet de deur in het slot en laat de lamellen zakken. Geen ster te zien.

Van het concert des levens

Ik ben Stoffel Stoffelmans, ik ben Stoffel Stoffelmans, ik ben Stoffel Stoffelmans. Sommige dingen moet je drie maal zeggen voor ze doordringen, andere daarentegen vallen in een keer op de plek. M'n vader is van 1913. Hij was 27 toen hij bij de SS ging. Kijk, dat hoef ik maar een keer te zeggen: SS. Ik ben naar hem genoemd. Hij heette ook zo. Ik hoef niet uit te leggen wanneer ik geboren ben. Voor '45. Ik zeg het maar. Voor de wissigheid.

Hoeveel m'n vader neergeschoten heeft, dat weet ik niet meer. Mensen bedoel ik. Hij heeft nog lang gejaagd toen hij weer vrij was. Op wild. Hij heeft het me wel verteld, maar toen was hij al opgenomen. Toen rustte hij al in het verzorgingstehuis en dacht hij af en toe dat hij Napoleon was. Niet de keizer vanzelf, die had geen snor, die ander natuurlijk, maar voor het gemak zeg ik maar Napoleon. Sommige dingen zijn al erg genoeg om hardop naar te luisteren. In de tijd voor het verzorgingstehuis was m'n vader de tel al kwijtgeraakt en ik weet niet meer welk aantal ik zal noemen. Het maakt ook niet uit.

Vooruit dan maar. Het zijn er 85, gemiddeld. Ik speel in een orkest met gemiddeld 85 muzikanten. Elk jaar tel ik één meer. Zo onthoud ik de leeftijd van m'n vader, als hij nog geleefd zou hebben. Hij is dood. Napoleon is begraven, de linkerhand over de rechter- gevouwen en een rozenkrans er omheen, die zouden niet weer losschieten. M'n vader wilde niet gecremeerd worden, nooit van z'n leven, daar had hij teveel herinneringen aan. Ik snap dat wel.

Als het een beetje kan, dan sta ik midden achter, vanuit de zaal gezien. Ik ben paukenist en trommelslager. Heerlijk vind ik dat. Voor de pauze wacht ik soms drie kwartier en dan een grote slag of een paar zachte roffels en na de pauze sta ik doodstil, soms bijna een uur, voor maar één slag op de grote trom. De gong doe ik ook, maar niet zo vaak, alleen bij filmmuziek, of muziek die nog eens in de een of de andere film te horen zal zijn.

De muziek van rond de eeuwwisseling, die vind ik het mooist. Net niet meer zo romantisch, voorboden van geweld of nagalm van de eerste wereldoorlog. Ravel voor linkerhand. Dat had m'n vader vast gewaardeerd. De oude verloor z'n de vingers van z'n rechterhand in het oosten, maar hij speelde geen piano. Hij had ander speelgoed. Daar deed hij nooit moeilijk over. God stond aan zijn kant, dat vond hij en dat zei hij ook. En de wijzen kwamen niet uit het westen, dat grapte hij als die tijd van terugtrekkende bewegingen ter sprake kwam.

In het verzorgingstehuis haalde hij elke dag z'n gelijk als hij een gulden in de ballenklok van het biljart wierp. 'God met ons, kijk maar,' zei hij dan met de duimen achter de broeksriem. 'Het staat hier en het is altijd zo geweest.'

Vanaf de achterzijde kan ik de zaal en het hele orkest overzien. Tussen de slagen heb ik tijd genoeg om na te denken. Ik ben heel waakzaam, dat heb ik van m'n vader. Dat vind ik een groot geschenk, waakzaamheid. Als de violen en het koper bezig zijn, dan droom ik, maar ik sla altijd op tijd de bladen om, altijd op tijd sla ik m'n slag. Boem, boem, boem, of; koing, koing, koing. Tussen de slagen denk ik aan m'n vader, heel vaak, zelden aan Mutti. Dat ze Duitse was, dat was niet haar schuld. Onschuldig was ze als Duits meisje geboren. Dat ze met m'n vader trouwde, dat kan ik haar wel kwalijk nemen, maar dat doe ik niet meer. Ook als ze niet met hem getrouwd was geweest, was ze toch zwanger gewor-

den. Dat weet ik zeker, zo'n Mutti heb ik gehad. Dan had ik geen vader gehad. Dan had ik niet Stoffel geheten. Dan had ik niet met zo'n achternaam in het bevolkingsregister gestaan.

De orkestleden, op een enkele na, zitten altijd wijdbeens, niet alleen de mannen, die dat van nature doen als ze rijp zijn, maar ook de vrouwen, die dat van nature niet meer horen te doen als ze rijp zijn. De bassen tussen de benen, dat is nog tot daar aan toe, maar de alt-violistes met die kleine doosjes, die ook. Voor het evenwicht zeggen ze, ik vroeg ze, maar dat geloof ik niet. Het is geiligheid, geautoriseerde geiligheid, daar komt het publiek voor, wat dacht je, voor het geld van de entree heb je ook een cd met veel meer muziek, maar van mij mogen ze. Ze doen maar. Ik heb m'n eigen spelletjes als ze de snaren beroeren met de strijkstok.

Een paar dames zijn in pak gekleed, maar de meesten in een zwarte jurk of in een zwarte blouse en een zwart hemd. De zoom van de rok tot net onder de knieën. Met een wijd split aan de zijkant, aan elke zijkant. Ze fladderen wat af.

Elk concert vermoord ik ze. Ik sta op het achterste verhoog. Tussen de paukenslagen of de galmende gong neem ik ze te grazen. De ene keer begin ik bij de koperblazers, dan weer bij de houtblazers. Het is maar net wie aan de beurt zijn. In naam van de vader maai ik ze met een mitrailleur van de stoelen, laat ik het koper scheuren en het hout versplinteren. Mooi gezicht vind ik dat. De violen en bassen spaar ik meestal, tot de pauze. Ook de dirigent laat ik ongemoeid, tot aan het slot. Ik laat hem vaak twee keer terugkomen. Het publiek zorgt daarvoor. Dan knal ik hem af met een nekschot. 'Nu heb ik je, vader,' dat roep ik dan, maar niemand die me dan hoort.

Voor het zover is neem ik het publiek onder handen. Op het voorste balkon staat vaak een recensent te klappen. De flapdrol. Opschrijfboekje en trefwoorden opschrijven. Ik zie dat wel en dan de volgende dag een giftig stukje over het gekuch en gehoest van het publiek, alsof we daarvoor spelen. Ik daag die schrijver uit en jaag hem naar de rand van het balkon. Dan dwing ik hem op de reling te gaan staan. Een violist staat op, spreidt de armen om de doolaard op te vangen. De recensent springt, glijdt half naar beneden. De violist vangt hem op en wordt meegesleurd in de val. Gekraak van brekende bekkens. Mooi vind ik dat. Dan denk ik weer aan m'n vader en aan de guldenrand waar alles al op staat.

M'n handen tintelen en ik sla weer een bladzijde om. Ik sla op de trom als de dirigent bijna onzichtbaar naar me knikt. Een concert kan me niet lang genoeg duren. Heerlijk vind ik dat. Dat pure genot van de wereld die onder muziek ineenvalt. Ineenzigt. Zo zij het en zo is het.

Ik ben niet alleen een slagwerker. Ik speel ook trompet, en schuiftrompet, en hoorn. Niet alles klinkt even helder, maar ik speel wel zuiver en precies volgens de boekjes. Viool beheers ik ook, niet tot in de puntjes, maar toch. Als er veel ziekte is onder de leden, dan val ik overal in.

De vader, de zoon en de heilige geest. Ik ben ze allemaal als ik in het orkest speel. Iedere keer weer. Van dit concert heb ik een program.

Hollands Maandblad april 1992

mir eine faustgrobe Antwort gefallen zu lassen. Gott ist eine faustgrobe Antwort, eine Undelicatesse gegen uns Denker —, im Grunde sogar bloß ein faustgrobes Verbot an uns: ihr sollt nicht denken! — Wenn anders interessirt

nicht eine Frage, an der das „Heil der Menschheit“ hängt, als an irgend einer Theologen-Curiosität: die Frage der Ernährung. Man kann sie sich, zum Handgebrauch, so formuliren: „wie hast gerade du dich zu ernähren, um zu deinem Maximum von Kraft, von virtü im Renaissance-Stile, von moratinsfreier Tugend zu kommen?“

— Meine Erfahrungen sind hier so schlimm als möglich
ich bin erstaunt, diese Frage so spät gehört zu
Erfahrungen so spät „Vernunft“ gelernt zu
die vollkommene Nichtswürdigkeit unserer
Ihre „Idealismus“ — erklärt mir ein

... hier rüch ... bis ...
... herein ...

...genannte ...

... „Klass...
...perurth...
...be...

Heil... -...enke für... klassisch

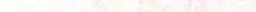
— „Ich habe
immer nur...“

ist", zum Teil der Küche und einer Mitschris-
ne, die zum Beispiel das

... in meinem ersten ...

Wagen
nte Küche

da Verrioli 1861 1862 1863 1864 1865 1866



Vom Konzert des Lebens

Ich bin Stoffel Stoffelmans, ich bin Stoffel Stoffelmans, ich bin Stoffel Stoffelmans. Es gibt Dinge, die man dreimal sagen muß, bevor sie durchdringen, während andere sofort an Ort und Stelle fallen. Mein Vater ist aus dem Jahre 1913. Er war 27, als er sich an die SS verband. Hören Sie es, das brauche ich nur ein Mal zu sagen: SS. Ich wurde nach ihm benannt. Er hat den gleichen Namen. Ich brauche nicht zu erklären, wann ich geboren wurde. Vor '45. Ich sage es. Zur Sicherheit.

Wieviele mein Vater erschossen hat, ich weiß es nicht. Ich meine Menschen. Er hat viel gejagt als er wieder frei war. Wild. Er sagte es mir, später, als er einkwartiert war. Er ruhte schon im Pflegeheim und er dachte manchmal das er Napoleon war. Nicht der Kaiser selbstverständlich, der hatte keinen Schnurrbart, der andere natürlich, aber der Einfachheit gemäß sage ich Napoleon. Manche Dinge sind schwierig genug laut zu hören, Punkt aus. Im Pflegeheim hatte mein Vater schon den Überblick verloren und ich weiß nicht, welche Anzahl ich nennen soll. Es spielt keine Rolle.

Also gut. Es gibt 85 im Durchschnitt. Ich spiele in einer Band mit einem Durchschnitt von 85 Musikern. Jedes Jahr zähle ich noch einen dazu. Auf diese Weise kann ich mich an das Alter meines Vaters erinnern, hätte er gelebt. Er ist tot. Napoleon ist begraben, die linke Hand gefaltet über der rechten und einen Rosenkranz um die Hände, die niemals wieder schießen. Mein Vater wollte nicht eingeäschert werden, niemals in seinem Leben, er hatte zu viele Erinnerungen an Asche. Ich verstehe es.

Wenn es möglich ist, stehe ich hinten, vom Publikum aus gesehen. Ich bin Timpanist und Schlagzeuger. Köstlich, denke ich. Vor der Pause warte ich manchmal fünfundvierzig Minuten und dann ein schwerer Schlaganfall oder ein paar weiche Walzen und nach der Pause stehe ich immer noch todstill, manchmal fast eine Stunde, für nur einen Schlag auf dem Bass-Drum. Den Gong spiele ich auch, aber nicht oft, nur bei Filmmusik oder Musik, die einmal in dem einen oder anderen Film zu hören ist.

Die Musik des Jahrhunderts, gefällt mir am besten. Nur eben nicht so romantisch, Vorboten von Gewalt oder Nachklang des Ersten Weltkrieges. Ravel für die linke Hand. Das hätte mein Vater geschätzt. Der Alte verlor die Finger seiner rechten Hand im Osten, aber er spielte kein Klavier. Er hatte andere Spielsachen. Es hat ihn nicht gestört. Gott war auf seiner Seite, fand er, was er auch gesagt hat. Und die Weisen kamen nicht aus dem Westen, sagte er, als die Zeit der sich zurückziehenden Bewegungen erwähnt wurde.

Im Pflegeheim, betonte er die Gerechtigkeit seines Handelns als er einen Gulden in die Kugeluhr des Billards warf. "Gott mit uns, schau mal an," sagte er dann mit dem Daumen in der Gürtellinie. "Es steht hier geschrieben und es ist schon immer so gewesen."

Von der Rückseite kann ich den Konzertsaal und das gesamte Orchester sehen. Zwischen den Schlägen, habe ich Zeit genug um nachzudenken. Ich bin sehr wachsam, dass habe ich von meinem Vater mitbekommen. Das ist ein großes Geschenk, Wachsamkeit. Wenn die Geigen und das Kupfer zu hören sind, träume ich, ich drehe immer rechtzeitig die Bladmusik um, immer rechtzeitig mache ich meinen Schlag. Boem, boem, boem oder; koing, koing, koing. Zwischen den Schlägen denke ich an meinen Vater, sehr oft, selten an meine Mutti. Sie war Deutsch, das war nicht ihre Schuld. Schuld-

los war sie als ein deutsches Mädchen geboren. Sie heiratete meinen Vater, ich kann es ihr nicht übel nehmen. Ich nehme ihr nichts übel. Auch wenn sie nicht mit ihm verheiratet wäre, wäre sie doch schwanger geworden. Ich bin mir sicher. So eine Mutti habe ich gehabt. Dann hätte ich keinen Vater gehabt. Ich würde nicht Stoffel heißen. Ich hätte nicht diesen Namen im Volksregister gehabt.

Die Orchestermitglieder, es gibt Ausnahmen, sitzen immer rittlings auf, nicht nur die Männer, die von Natur aus das tun, wenn sie reif sind, sondern auch die Frauen, die das selbstverständlich nicht mehr tun sollten, wenn sie reif sind. Die Bässe zwischen den Beinen, die passt schon, aber die Alt Violisten mit den kleinen Boxen auch. Für das Gleichgewicht sagen sie. Ich fragte sie, aber ich weiß nicht. Es ist Geilheit, mächtige Geilheit, das will das Publikum. Wie wäre es, für das Geld der Zugangskarte kaufen Sie auch eine CD mit viel mehr Musik, aber für mich sind sie erwünscht. Sie tun was ihnen gefällt. Ich habe meine eigenen Spiele, wenn sie die Saiten mit dem Bogen berühren.

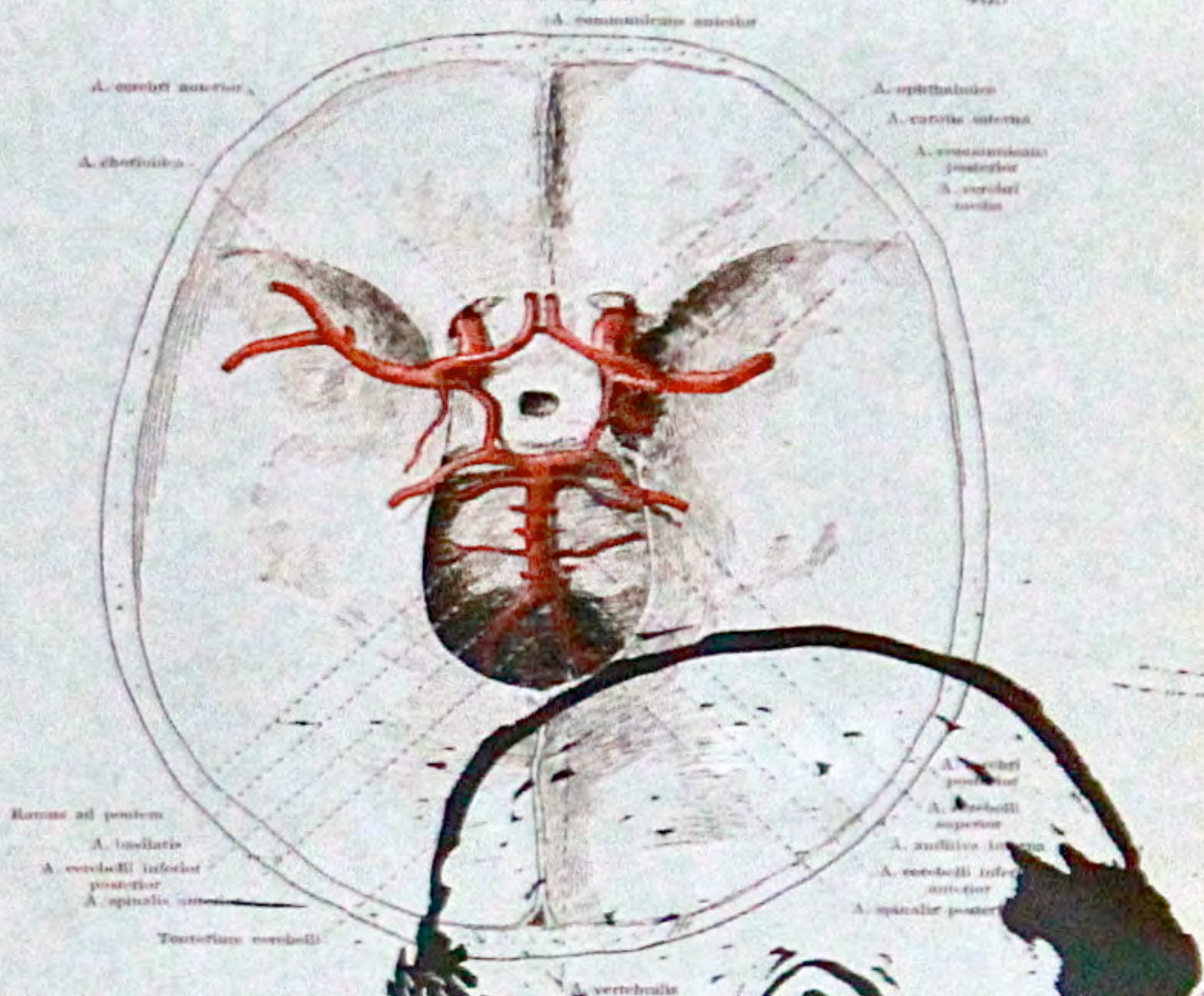
Ein paar Damen sind in Anzügen, aber die meisten in einem schwarzen Kleid oder einer schwarzen Bluse und ein schwarzes Hemd. Der Saum des Mantels bis knapp unter die Knie. Mit einem breiten Schlitz an der Seite, einer auf jeder Seite. Sie flattern viel. Jedes Konzert, töte ich sie. Ich stehe hoch auf der Rückseite des Orchesters. Ich nehme sie zwischen den Paukenschlägen oder nachklang des Gongs zu grasen. Manchmal beginne ich mit dem Messingbläsern, dann die Holzbläser. Es hängt davon ab, wer an der Reihe ist. Im Namen des Vaters schieße ich sie von den Stühlen ab mit einem Maschinengewehr, und lasse ich das Kupfer reißen und Holz zersplittern. Schönes Gesicht, denke ich. Die Violinen und Bässe spare ich oftmals bis zur Pause. Den Leiter lasse ich bis zum Ende ungestört. Erst wenn er das zweite Mal zurück kommt. Das Publikum hilft mir. Dann treffe ich ihn mit einer Kugel in den Hals. "Jetzt habe ich dich, Vater," rufe ich, aber niemand hört mich.

Vorher nehme ich das Publikum unter meine Hände. Auf der Vorderseite des Balkons klatscht oft einen Kritiker. Das Klappen tut gut. Ein kleines Buch in die Hand schreibt er seine Stichworte. Ich sehe es und am nächsten Tag ein giftiges Stück über den Räuspern und Husten des Publikums, als ob das unser Spiel war. Ich fordere den Schriftsteller heraus und jage ihn an den Rand des Balkons. Dann zwingen ich ihn auf der Ballustrade zu stehen. Ein Geiger steht auf um den Verwirrten mit offenen Armen aufzufangen. Der Rezensent springt und rutscht halb runter. Der Geiger fängt ihn auf und wird im Fall mit hinunter gezogen. Geknirsch von brechenden Becken. Schön, denke ich. Dann denke ich an meinen Vater und den Guldenrand, wo alles schon geschrieben stand.

Meine Hände kribbeln und ich drehe eine Seite von der Blattmusik um. Ich schlage die Trommel als der Dirigent fast unsichtbar zu mir nickt. Ein Konzert kann nicht lang genug sein. Köstlich, denke ich. Das reine Vergnügen der Welt stürzt unter Musik ein. Zusammenbruch. So sei es und so ist es.

Ich bin nicht nur ein Schlagzeuger. Ich spiele auch die Trompete und Posaune und Horn. Nicht alles klingt scharf und klar, aber ich spiele es sauber und präzise nach den Büchern. Violine weiß ich auch zu spielen, sei es nicht perfekt, noch nicht. Wenn es viel Krankheit unter den Mitgliedern gibt, dann spiele ich alle Instrumente.

Der Vater, der Sohn und der Heilige Geist. Ich bin sie alle, wenn ich im Orchester spiele. Jedes Mal. Von diesem Konzert habe ich ein Programm.



571. Lage der großen Gehirnarterien im Schädel

nach Entfernung des Gehirns; von oben.

(Rechtsseits ist die a. variat. Form in ihrem Verlauf im Sinus caver. abgezeichnet.)

1. *A. verticillalis* (Forsk.) (Abb. 5) (s. auch Figg. 567–569): (Zweige) innerhalb der

c) *A. spinosus posterior*, durchläuft den lateralen Rand der medialen *A. a.* und läuft, mit derjenigen der anderen *A. a.* anastomosierend, im subcutanen Gewebe posterior des Rückenmarkes, vor und lateral von den hinteren Wurzeln, nach abwärts; sie vereinigt sich mit einigen Zweigen des *a. spinalis* der 2. vertebrae, aa. *intercostales*, *lumbales* und *sacrales laterales* und versorgt das Rückenmark und seine Haut.

d) *A. spinalis anterior*, dünn, verläuft dem gleichnamigen Gefäß der anderen Seite am oberen Ende des Rückenmarkes und läuft teils oberhalb, teilweise geflechtartig mit 3—4 länglichen Maschen bestehend, der fissa anterior bis zum 1. hintere terminale abwärts; sie nimmt dabei eine weiche Anzahl von Zweigen der rami spinales auf und versorgt das Rückenmark und seine Hülle.

e) *A. cerebelli inferior posterior* wendet sich im letzten zum hinteren Abschnitt der unteren Kleinhirnrinde, sie gibt Äste zum *plexus choroideus ventriculi quarti*.

MÄNNER UND HELDEN

I. Es ist die innigste Freude, Menschen, zu bewundern, wo er kann; nichts hebt ihn — wäre es auch nur auf Augenblicke — über seine kleinlichen Einschränkungen hinaus, wie wahre Brände sog.

Alle Menschen, besonders Frauen, sind gewissermaßen „Anbeter“ und beten, dafern es nur einigermaßen möglich ist. Es ist möglich, ein Etwas, was auch nur ein kleines, anzubeten; aber nicht möglich ist die mit einem reinen, outplärrenden Nichts!

II. Ich glaube, daß die Kulturreverenz in jeder verschiedenen Epoche der Welt auf andere Weise geschieht, daß Seele aller sozialen Verhältnisse unter den Menschen ist, und daß die Kultur und Weise, wie sie gut oder übel statuiert, einen genauen Maßstab für den Grad von Gut und Übelbefinden abgibt, welcher in der Kultur der Welt obliegt.

Reichtum der Welt steht eben in der Kultur der Menschen. Du siehst es an

Van het concert (Drents)

Ik bin Stoffel Stoffelmans. Ik bin Stoffel Stoffelmans. Ik bin Stoffel Stoffelmans. Der bint dingen die ie driemaal zeggen mut veur ze dudelijk wordt, aander valt in ienmaal op de plek. Mien va was van 1913. Hij was 28 toen e bij de SS gung. Kiek, dat huuf ik maor ienmaal zeggen: SS. Ik bin naor hum nuumd. Hij heette ok zo. Ik huuf niet uut te leggen wanneer ik geboren bin. Veur '45. Ik zeg het maor. Veur de wissigheid, want der bint altied lu die niet tellen kunt. Mooi dat ik vanaovend as gastspreker mien verhaal doen mag; dat gef locht.

Hoeveul mien va neerscheuten hef? Dat weet ik niet meer. Hij hef nog lang jaagd toen e vanneis vrij was. Op eenden en fazanten en hazen, op wilde zwienen. Hij hef mij wel zegd hoeveul het der waren, maor in die tied was e al opneumen. Hij rustte al in het verzörgingstehuus en miende bij toeren dat e Napoleon was. Niet de keizer, die niet, de keizer had gien snorre. Ik bedoel die aander vanzölf, maor veur het gemak zeg ik maor; Napoleon. Der bint dingen die al arg genog bint om naor te luustern met de oren lös. Veur e hen het verzörgingstehuus gung, was mien va de tel al kwietraakt en ik weet niet meer welk aantal ik numen zal. Het maakt ok niet meer uut.

Veuur. Het bint der 86, gemiddeld. Ik speul in een orkest met gemiddeld 86 muzikanten. Elk jaor tel ik der ien bij. Zo onthaold ik de leeftied van mien va, as e nog leefd had. Hij is dood. Napoleon is begraven, de linkerhaand in de rechter volden en een rozenkraans om de vingers. Die zulden nooit weer lösschieten. Mien va wol niet cremeerd worden, nooit van zien levent, daor had e teveul herinnerings an, an braandlocht. Ik snap dat wel.

As het een beetie wul, dan stao ik midden achter, aj vanuut de zaal kiekt. Ik bin paukenist en slao op de grote trommel. Machtig vind ik dat. Veur de pauze wacht ik smaangs drie kwartier en dan ien grote slag of een paor zachte roffels. Nao de pauze stao ik doodstille, smaangs zowat een uur, veur maor ien slag op het strakke vel. De gong doe ik ok, maor niet zo vake, allent bij filmmuziek, of muziek die bijkaans nog een maal veur een film bruukt wordt.

Muziek van nao 1900 die mag ik geern. Niet meer zo romantisch, ik heure veurboden van geweld en naoklaank van de eerste wereldbraand. Ravel veur linkerhaand. Dat had mien va vaste waardeerd. De aolde verleur de linkerhaand in het oosten. Hij speulde gien piano. Hij had aander speulgoed. Daor deud hij nooit moeilijk over. God stun an zien kaant, dat vund hij en dat zee e ok. De wiezen kwamen niet uut het westen, dat zee e as ik het over terugtrekken had en hum an het front herinnerde. In het verzörgingstehuus haalde hij elke dag zien geliek as e een gulden in de ballenklok van het biljart vallen leut. 'God met ons, kiek maar,' zee e dan met de doemen achter de sluting van de riem van de drollenvanger. 'Hier stiet het. Het hef altied zo west.'

Van achter het orkest kan ik de hiele zaal zien. Tussen de slagen he'k genog an tied om over de dingen nao te देंken. Ik bin hiel waakzaam, dat he'k van mien va. Dat vind ik een groot geschenk: waakzaamheid. As de violen en het keuper heur partij speult, dan dreum ik, maor ik slao altied betied het blad om. Altied op tied slao ik mien slag. Boem, boem, boem, of koing, koing, koing.

Tussen de slagen देंken ik an mien va, hiel vake, zelden an Mutti. Dat ze Duutse was, dat was niet heur schuld. Zunder schuld was ze as Duutse maagie geboren. Dat ze met mien va trouwde, dat kan'k heur kwaolijk nemen, maor dat

is over. Ok as ze niet met hum trouwd west was, was ze toch zwanger worden, wisse, zu'n Mutti heb ik had. Maor dan had ik gien va had, dan had ik niet Stoffel heten en had ik niet met zu'n achtername in het bevolkingsregister staoen.

De leden van het orkest, op een enkele nao, zit altied met de bieten wied. Niet allent de manlu, die dat van nature doet as ze kerel bint, maor ok de vrouwlu, die dat niet meer doen heurt as ze riep bint. De bassen tussen de bieten, dat is nog daor an toe, maor de alt-violistes met die kleine deusies, die ok. Veur het evenwicht, zegt ze. Ik vreug het, maor dat geleuf ik niet. Het is geiligheid, geautoriseerde geiligheid, daor komp het publiek veur, wat dacht ie wat. Veur het geld van het entreekaartie heb ie ok een cd met veul meer muziek en zunder hoesten en blaffen. En koffie bij moe an de keukentaofel, dat ok. Van mij meugt ze de bieten wied haolden, de vroulu. Ze doet maor. Ik heb mien eigen spel as ze met de kneien wied van mekaar de snaoren met de striekstok bereurt.

Een stuk of wat van de dames bint in pak, maor de miessten draogt een zwarte jurk of een rok met een zwarte blouse. Benaom de dikken. De zeum van de rok hebt ze tot net veurbij de kneien. Een wied split an de ziedkaant, an elke ziedkaant. Ze fladdert wat of.

Elk concert maak ik ze of. Ik stao op de achterste riego. Tussen de paukenslagen en de galmende gong neem ik ze te graozen. De iene maal begun ik bij de koperblaozers, dan weer bij het holt. Het is maar net wie an de beurt bint. In naam van de vader mei ik ze met een mitrailleur van de stoelen en van de krukkies. Ik laot het koper scheuren en het holt splintern. Mooi om te zien, vind ik dat. De violen en de bassen spaar ik miestentieds, tot de de pauze en ok de dirigent blief ik of, tot an het slot. Ik laot hum vake tweemaal weeromkommen, het publiek helpt mij met. As e de bos bloemen kregen hef, knal ik hum of met een nekschot. 'Nou he'k joe, vader.' Dat roep ik dan, maor gienien die mij heurt.

Dan neem ik het publiek onder haanden. Op het veurste balkon stiet altied een recensent te klappen. De flapdrol. Notitieboekie op de kneien en trefwoorden opschrijven. Ik zie dat wel. De aander dag een giftig stukkie over hoesten van het publiek, asof we daorveur speult. Ik daag de schriever tot veur an het balkon en jaag hum de raand op, stief tegen de keuperen stang. Ik dwing hum de reling op. Een violist stiet op, spreidt de arms om de doolaard op te vangen. De kraantenschriever gledt half naor beneden, springt. De violist vangt hum op en wordt metsleept in de val. Brekende bekens kraakt, mooi is dat.

Ratatta ratattaa.

Dan देंken ik vanneis an mien va, de koppelriem en an de guldenraand waar waarheid schreven stiet. Ik bin niet allent.

Mij jeukt de haanden. Ik slao een blad van de muziek om. Ik bereur de trom as de dirigent zowat onzichtbaor naor mij knikt. Ik doe wat ik doen mut. Ik doe wat de baos zeg.

Een concert kan mij niet lang genog duren. De dreumerij, dat pure genot van een wereld die onder muziek in mekaar zakt. Zo mut het weden, zo is het. Hemels genot.

Ik bin niet allent slagwarker. Ik blaos ok trompet, schoeftrompet, hoorn. Niet alles klinkt even helder, maor ik speul wel zuver en volgens de boekies. Viool speulen kan ik ok, niet tot in de punties, maor toch. Ik bin allent, maor ik weet de pries van een viool. As der een bult lu van het orkest ziek bint, dan bin ik een goeie plaatservanger.

De vader, de zeun en de heilige geest. As ik in het orkest speul bin ik ze allemaal. Ik speul mien eigen spel, elke maal vanneis. Van dit concert heb ik een program.

Ik eet den Appel

Babs op de achterbank. Sophie naast me. Ik reed. Reis door de nacht.¹ We zwegen. In de achteruitkijkspiegel zag ik enkel koplampen met geel licht van achteropkomend verkeer en rode achterlichten van voorbijrijdende auto's. Babs was tegen het portier weggedoken, uit beeld. We zwegen. Ik telde de tegenliggers.

'Gerhard,' zegt Sophie, 'Gerhard, ik kon je ouders prima verstaan. *Nette Leute*.²

'Gerard,' zegt Gerard Schoonewille. 'Noem mij maar Gerard.' Kort kijkt hij naar Sophie die lieflijk naar hem glimlacht. Hij ziet haar scherpe neus, haar warme blik in het licht van een tegenligger. Een vrachtwagen met aanhanger dendert met duizenden slachtkippen voorbij. Hun auto beweegt met lichte schok opzij door de luchtstoot. Beide handen aan het stuur.

'Gerard,' zegt Sophie, 'Ik versta de taal van je vader en moeder.'³ Sophie draait haar hoofd naar de achterbank, als wil ze Babs bij het gesprek betrekken. 'Je opa en oma,' zegt ze.

Babs blijft verdiept in haar dagboekje dat ze in het duister onmogelijk kan lezen. De elfjarige wil nog niet meedoen. Sophie is een zaak van haar vader. Niet van haar. De rit van het huis van de ouders van Gerard naar hun eigen huis is niet meer dan veertig minuten. Straks is ze thuis. Straks gaat ze naar kamer. Ze gaat tutten met haar poppenhuis.⁴

'Wat vond je van de conferentie?' vraagt Gerard zonder dat hij een antwoord wil. Ze zijn halverwege. De lezingen, voordrachten met dia's en de forumdiscussie zijn geen onderwerp voor een gesprek voor jonggeliefden in de bloei van hun leven. Niet op dit moment. Gerard wil het liefst zwijgen. Hij wil naar huis. Hij wil met Sophie...

Sophie weet wat Gerard Schoonewille in zijn hoofd heeft. De man naast haar wil praten, maar niet over taal, niet over de stervensnood van zijn moedertaal. Gerard Schoonewille wil...

'Interessante toespraken, maar niet verrassend,' zegt Sophie. 'Vooral de grafieken en statistieken zijn mij bijgebleven. De uitkomsten van het onderzoek naar gebruik van Plattduits lijken uitzonderlijk, maar eigenlijk zijn ze op details na een bevestiging van mijn ervaringen.'

Gerard neemt gas terug. Hij is niet van plan de voorligger in te halen. Hij heeft alle aandacht voor de weg nodig. In zijn hoofd vechten de conferentie-ervaringen met ontwaakte hartstocht, die op weg naar huis geen uitweg vindt. Bij een kruispunt springt het licht op rood, op groen. Gerard zucht. Sophie legt haar linkerhand kort op zijn bovenbeen. Babs op de achterbank. Babs, als ze niet mee was; elk bosje, elke berm, elke achterbank... Waar ben ik? Wie ben ik? de vragen van de dichter⁵ duwt hij naar de achtergrond. Dit is niet het moment om aan verwarring of aan dromen toe te geven.

'Wat me is bijgebleven is de verandering van betekenis van Platt,' zegt Gerard. 'Platt dat oorspronkelijk *helder, duidelijk, door iedereen te begrijpen* betekende en niets te maken heeft met platteland.'⁶

'Vooral laaggeschoolden praten nog Niederdeutsch,' zegt Sophie. Ze houdt haar ongedurige, finzinnige handen op haar schoot. Ze heeft een academische graad in taal- en letterkunde.

'Vanaf de 17e eeuw heeft Platt een betekenisverandering ondergaan,' zegt Gerard. 'Platt betekent nu *eenvoudig, taai*.' Hij kijkt kort opzij. 'Dat heb ik onthouden.'

'Laaggeschoolden en ouderen,' zegt Sophie met lichte ironie. '*Für all Arbeiter und Mittenstander*⁷ sprechen Platt.'

'In Mecklenburg-Vorpommern lijkt Niederdeutsch veel op de taal van mijn vader en moeder,' zegt Gerard. 'Medeklinkers p, t en k aan het eind van een woord zijn niet verschoven naar pf/f, s/ss/z/tz en ch zoals in

1 Titel oorlogsboek van Anne de Vries.

2 Aardige mensen,

3 Ik heb begrepen dat ik ben goedgekeurd en dat ik mag blijven zonder dat jij door je ouders wordt verstoten.

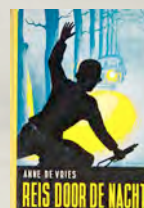
4 *Dukehjem* van Noorse toneelschrijver Henrik Ibsen. Een vrouw die zich afzondert en met haar poppenhuis communiceert.

5 Tomas Tranströmer, *Het wilde plein*.

6 Während die Wissenschaft zumeist von „Niederdeutsch“ spricht, sind in der All-tagssprache eher die Bezeichnungen „Platt“ und „Plattdeutsch“ verbreitet. „Platt“ bedeutete ursprünglich 'klar, deutlich, jedermann verständlich' und ist nicht – wie vielfach angenommen – vom „flachenLand“ abgeleitet. Der Begriff erfuhr während des 17. Jahrhunderts jedoch eine Bedeutungsveränderung und wird seither eher ab-wertend im Sinne von 'einfach, derb' gebraucht.

STATUS UND GEBRAUCH DES NIEDERDEUTSCHEN 2016. Bibliografische Infomationen der Deutschen NationalbibliothekDie Deutsche Nationalbibliothek verzeichnet diese Publikation in der Deut-schen Nationalbibliografie; detaillierte bibliografische Daten sind im Intnet unter <<http://dnb.d-nb.de>> abrufbar. ISBN 978-3-937241-55-5

7 Mittenstander is geen Duits woord voor middenstanders. Ook Für All is geen Duits.



andere streektafen in Duitsland en in het Hochdeutsch sinds de achtste eeuw is gebeurd.' Gerard heeft goed geluisterd. Hij ziet zijn kans schoon; op een lang recht stuk haalt hij het trage Volkswagenbusje in. 'In het Nederduits zeggen ze: *Ik eet den Appel* in plaats van *Ich esse den Apfel*.'⁸

'Ik eet geen appel,' zegt Babs van de achterbank. Ze raakt geïrriteerd door de kunstmatige conversatie⁹ tussen haar vader en de vrouw die haar *Stiefmutti* gaat zijn.

Gerard glimlacht tegen de achteruitkijkspiegel. 'We zijn bijna thuis,' zegt hij.

'Weet ik,' gromt Babs. Ze heeft het wel gehad met de autorit.¹⁰

8 Karakteristisch für das Niederdeutsche ist, dass die Verschlusslaute p, t und k hier nicht zu pf/f, s/ss/z/tz und ch verschoben sind, wie es zum Teil im Mittel-deutschen und komplett im Ober- bzw. Hochdeutschen etwa seit dem 8. Jahrhundert der Fall ist (Zweite Lautverschiebung). So heißt es auf Niederdeutsch etwa *Ik eet den Appel* statt *Ich esse den Apfel*.

9 Slimme meid. Ze heeft geanalyseerd dat Gerard en Sophie niet op elkaar reageren. Hun 'gesprek' bestaat uit voordragen van fragmenten zonder samenhang.

10 Met het primitieve baltsgedrag van Gerard en Sophie.

und Risse schlitzen jählings sich

“**W**at wist du in Nederland!”¹ *Meine Mutti* was de enige die me aan mijn geboortegrond bond. In de loop van de jaren waren de banden steeds losser geworden. Als ik op bezoek kwam, brachten we veel uren *Schweigend zusammen*² door. Veel was in mijn jeugdijaren niet uitgesproken. We hadden elkaar weinig te vertellen. Mijn moeder wist dat ik niet terug zou komen naar Rügen.

Na de dood van mijn *Pflegevater*³ had ik vanaf het veerpont zijn onderscheiding voor bewezen diensten aan het *Nationalsozialismus* verzwaard met een vuursteen in de Oostzee gegooid. Ik kreeg later spijt van die verwerping. Een zeemansgraf was teveel eer voor de insignes. En – achteraf – juist door die definitieve verwijdering van het aandenken bleef de herinnering levendiger dan ik wilde. Er was geen weg terug. Ik had gedaan wat ik had gedaan.

Moeder vroeg, voor ik naar Nederland vertrok, waar ik de insignes en het getuigscrift van *Vater* had gelaten. Ik had gezegd dat ik zou zoeken. Ik zocht, terwijl ik wist dat ik de onderscheiding niet zou vinden.⁴

“Wat wilt U ermee?” vroeg ik later op de dag. “*Sie haben es nie gewollt.*”⁵

“*Aber, doch.*”⁶

Wie niets meer heeft, grijpt elke herinnering aan. Haar enige levende dochter zou voorgoed uit haar leven verdwijnen. Wat ik nog niet wist; ik zou de voorhoede zijn van duizenden vrouwen die Mecklenburg-Vorpommern zouden verlaten. Uit de *Länder*⁷ langs de *Ostseeküste* zouden na mij bijna honderdduizend vrouwen hun toekomst elders zoeken.⁸

*Meine Mutter war Stolz auf Rügen.*⁹ Ik heb dat nooit begrepen. Hoe kun je trots zijn op je geboortegrond. Je kunt hoogstens trots zijn op je eigen prestaties, *und dann noch.*¹⁰ Trots is ongepast als je talenten bezit die anderen in mindere mate hebben. Talenten ongebruikt laten, *das ist pass eine Schande.*¹¹ Ik geef de voorkeur aan bewondering boven trots.

Meine Mutter bewonderde mij om mijn kennis van taal- en cultuur en ze bewonderde mij om mijn inspanningen de regio-talen *entlang der Ostseeküste*¹² te bestuderen.

Wenn es um Sprache und Literatur geht, hat das Plattdeutsche nur eine recht kurze Geschichte. Dialekte sind in erster Linie nützliche Sprachen für den Alltagsgebrauch. In den vergangenen hundert Jahren ist eine kleine schriftliche Tradition mit Poesie, Prosa, Schauspiel und Liedern entstanden. Dialekte gehören nicht gerade zu den Kultursprachen.

In Norddeutschland, Niedersachsen und entlang der Ostseeküste wird auf dem platten Land Plattdeutsch gesprochen. In den Städten nimmt der Anteil der Plattdeutsch Sprechenden ab. In Groningen, Drenthe, Twente ist der Gebrauch von Dialekten in Literatur und Musik eher ein Hobby einer kleinen Gruppe von Liebhabern.

Haben die Regionalsprachen und Dialekte den Anschluss an die Hochkultur verpasst? Zeigen die Bemühungen zu deren Erhalt (bis hin zum Europäischen Parlament) Wirkung, oder gilt, ähnlich wie bei hunderten von Minderheitensprachen, auch für Dialekte im niedersächsischen Sprachgebiet, dass sie langsam aussterben? In welchem Ausmaß bestimmt regionale Sprache die Identität der dort lebenden Menschen? Ist Sprache überhaupt ein geeigneter Maßstab für Identität?

Sprache ist ein Teil des regionalen ‚Erbguts‘. Mit heutigen Mitteln ist es schwierig, den Überlieferungen von Jahrhunderten gerecht zu werden.¹³

1 Wat wil je in Nederland!, regio-taal langs de Oostzeekust. *Risse Sonderheft* Nr. 2, 2001. Essay van Wolfgang Gabler, *Kein Hüsung? Kein Ort? Nirgends?*

2 Gepast zwijgen.

3 Stiefvader.

4 Variant op *De steunzolen van mien va*. Eerste verhaal van G.S. Roet, 1985.

5 U was nooit blij met de onderscheiding. Leunt - venijnig – aan tegen: *Sie haben es nicht gewußt*. Stille wraak en genoegdoening voor Hadamar.

6 Nou, zomaar.

7 Deelstaten langs de Oostzeekust.

8 *Risse, Sonderheft* Nr. 2, 2001. In den ersten zehn Jahren nach der Wende verließen etwa 90.000 MecklenburgerInnen, mehr als das 10-fache der ehemals Ausreisewilligen, dann tatsächlich das Land.

9 Mijn moeder was trots op Rügen.

10 Uiteraard geen Duits. Bastaardvertaling.

11 Dat is een schande. Uiteraard zonder *paß*.

12 Langs de kust van de Oostzee.

13 Platt kent een korte geschiedenis als het over taal en literatuur gaat. De dialecten zijn vooral utilitaire talen voor dagelijks

Mijn moedertaal maakte deel uit van mijn identiteit, maar slechts voor een klein deel. Ik probeerde me aanvankelijk ver te houden van discussies over identiteit, nationaal bewustzijn en patriotisme. Ik bestudeerde taal en literatuur om zicht op mijn persoonlijke eigenheid te krijgen, niet op het collectieve gedrag; dat een som is van het gedrag van individuen.

In taal zag ik openlijke en versluierde uitingen van *Widerstand*¹⁴ tegen overheersers. Onmacht vertaald in gedichten, korte verhalen, romans, in een enkele woordverandering in een patriottische of opruiende leuze.

Zoals de 'Widerstand der Luxemburger, die Hitler als *Moseldesche* ins Reich eingliedern wollte. So veränderten sie die Inschrift *Hitler siegt*, die die Nazis auf den Mauern anbrachten, gerne durch Übermalen des *i* in *Hitler segt*. Das ist Lëtzebuergesch für *Hitler pisst*.'¹⁵

Een enkel woord kan machthebbers doen wankelen. Ik las Russen die met gevaar voor eigen leven hun verhalen vertelden. Soms met openlijke kritiek, vaker met verborgen boodschappen die voor de goede lezer niets te raden overlieten.

Ik bewonderde schrijvers en dichters die hun nek uitstaken. In *Plattdeutsch* kwam ik ze niet op het spoor; na mijn *Auszug*¹⁶ ook niet bij andere dialecten. Misschien dat gebrek aan *Relevance*¹⁷ en een hang naar platte romantiek de streektaalen de das omdoet. *Plattdeutsch* en veel andere Nedersaksische regiotalen zijn zonder uitzondering utiliteitstalen gebleven; talen om over dagelijkse zaken met elkaar van gedachten te wisselen. De woordenschat is afgestemd op, wat ik misschien oneerbiedig, noem: boeren- en vissersgebruik. *Das Vokabular* van het platteland en de zee is niet voldoende voor politiek, filosofie en niet voor wetenschap. Regiotalen hebben hun woordenschat niet uitgebreid, ze zijn niet meegegroeid. Incorporatie van 'fremde Wörter'¹⁸ verdunt de regiotaal. Veel minderheidstalen hebben die aansluiting met, noem het vooruitgang, gemist.

Ik zag dat, eenmaal aan de westkant van de muur, zelfs het Duits in de DDR zich in een andere richting had ontwikkeld dan de Duitse taal in de *Bundesrepublik*.¹⁹ Net als het Amerikaans op onderdelen verschilt van het Engels van Groot-Brittannië, zoals *mein Gerhard* opmerkte. Onderdrukking, controle en vervolging van het afwijkende in een maatschappij zorgt voor een afwijkende taal; een afwijking waar niet enkel literatoren, maar ook beeldende kunstenaars onder gebukt gaan. De schrijver en beeldend kunstenaar Jurgen Landt²⁰ werd *ausgebürgert*,²¹ zijn taal paste wat inhoud en vorm aanging niet in de DDR.

"Let maar op," zei *mein Gerhard*, "voor je het weet worden mensen met andere ideeën opnieuw *ausgebürgert*." *Mein Gerhard* doelde op landgenoten met een dubbele nationaliteit. Ook ik had inmiddels twee paspoorten.

gebruik. In de afgelopen honderd jaar is er een kleine schriftelijke traditie ontstaan met poëzie, proza, toneel en zang. Dialecten horen niet tot de cultuurtalen.

In Noord-Duitsland, Nedersaksen en langs de kust van de Oostzee wordt Plattduits gesproken op het platteland. In steden neemt het aantal gebruikers van Plattduits af.

In Groningen, Drenthe, Twente is gebruik van dialect in literatuur en muziek een hobby van een kleine groep liefhebbers.

Heeft cultuur in de regio-talen de aansluiting met de hoge culturen gemist? Zijn inspanningen voor behoud van regio-talen – tot in het Europese Parlement – effectief of geldt, net als voor honderden minderheidstalen, voor dialecten in het Nedersaksisch taalgebied dat ze langzaam sterven? In welke mate bepaalt regionale taal de identiteit van de bewoners. Is taal een passende maatstaf voor identiteit?

Taal is onderdeel van het regionale erfgoed. Met hedendaagse middelen is het mogelijk recht te doen aan de erfenis van eeuwen. Tekst in brochure HOVO-programma Grenskontakte 2017. Voordracht 24 oktober 2017.

14 Verzet.

15 Zoals verzet van Luxemburgers, die Hitler als Moezelduitsers wilde inlijven. Ze veranderden de leuze *Hitler siegt*, door Nazis op muren aangebracht, door weghalen van de *i* in *siegt*, in *Hitler segt*. Dat is Luxemburgs voor *Hitler zeikt*.

Van blog Peter Groenewold 11 januari 2017 boekbespreking Tom Hillenbrands fünftem kulinarischen Krimi *Gefährliche Empfehlungen* (Köln, Kiepenheuer & Witsch 2017, 407 Seiten, 9,99 €)

16 Vertrek.

17 Relevantie.

18 Leenwoorden uit andere talen.

19 Bondrepubliek Duitsland. Duitsland is een verzameling van voorheen zelfstandige Bundesländer. De Frans-Duitse oorlog of Frans-Pruisische Oorlog begon op 19 juli 1870 en duurde tot 10 mei 1871. De oorlog werd gevoerd tussen Frankrijk en de Duitse staten, geleid door Pruisen. Tot 1870 was Frankrijk de dominante natie op het vasteland in Europa. Die dominante positie werd bedreigd door Pruisen, onder leiding van kanselier Bismarck. Deze oorlog heeft geleid tot een overwinning van Pruisen en zijn bondgenoten en de oprichting van het Duitse Keizerrijk.

20 *Risse Sonderheft* 8. 2016. Geheel gewijd aan Jürgen Landt.

21 Geëxpatriëerd. Weggejaagd.

Ik zag vooral beeldende kunstenaars een eigen stijl²² ontwikkelen en de grenzen van het mogelijke en toegestane opzoeken. In de DDR had ik altijd voor een laag profiel gezorgd. Ik maakte me onzichtbaar voor de *Sozialistische Einheitspartei Deutschlands*. *Plattdeutsch* en *Literatur* waren een veilig studieobject; aandacht voor Platt leek op verheerlijking van een roemrijk verleden. *Die eigene Sprache*²³ als directe verbinding tussen verleden, heden en toekomst.

Op de conferentie *Warum Sprachen sterben?* hoorde ik mijn verhaal in een herkenbare variant. Tijdens de Tweede Wereldoorlog kreeg *sibbekunde*²⁴ veel ondersteuning van de Duitse bezetter. De Duitsers ondersteunden gebruik van Nedersaksische streektaalen. De oerbevolking kreeg – oppervlakkig gezien – een stem. Ik hoorde tijdens de conferentie dat diverse voorvechters van Drents en Fries heulden met de vijand. De oorlog drukte achterna een stempel op streektaalactivisten; een besmetting waar fanatieke platpratERS en schrijvers lang op werden aangekeken.²⁵

“Und,” sagte mein Gerhard,²⁶ “tegen de tijd dat de oorlog in de vergeethoek kwam, was het dialect al verdund met leenwoorden uit de standaardtaal. In romans en gedichten woekerde de nostalgie met vergeten dialectwoorden gretig door. Zodanig dat platpratERS op het platteland – als ze al lazen – gedichten en verhalen in het dialect niet meer konden begrijpen zonder een Nedersaksisch woordenboek te gebruiken.”²⁷

Deze creolisering van regiotalen was niet voorbehouden aan de Nedersaksische talen. Ook in Zuid-Afrika mengden de zeven officiële (Bantoe)talen tot een gemeenschappelijke taal; analoog aan *Papiaments*.²⁸ Nostalgie en heimwee naar wat nooit heeft bestaan en wat nooit zal komen heersen nog steeds onder een klein deel²⁹ van de platpratERS.

Was ist Heimweh? Heimweh kann gesund und herzstark sein, wenn es rechtzeitig gestillt wird durch zeitweise oder dauernde Rückkehr in die Heimat. Heimweh wird zur Krankheit, wenn die Sehnsucht nach allem, was einst war, ungestillt bleiben muß. Heimweh wird zu tödlichen Krankheit, wenn sich über die tägliche Wirklichkeit [...] nach und nach immer tiefere Schatten senken und im Gegensatz dazu die in märchenhaftem Glanz erstrahlende Heimat und Jugendzeit in der Erinnerung aufsteigt. War sie denn wirklich so märchenhaft schön, die griese Gegend? Mitnichten! Aber die Erinnerung, die große Malerin, hatte den schiefgesackten Strohkaten und dem rinnenden Sand der Heimat ein erklärendes Licht verliehen.³⁰

Ik pleit er niet voor om de ogen te sluiten voor wat geweest is. Ik zei het al: het was achteraf niet verstandig de onderscheiding van mijn stiefvader in zee te gooien. Ontkennen of negeren van het verleden is een recept voor geweld. Dat geldt niet enkel voor grote wereldse zaken; ik zie het ook bij Babs die een verleden najaagt zonder er vanaf enige afstand naar te kijken. Babs is beschadigd door de rituelen in haar geboortedorp. Spaarzaam heeft ze me verteld wat er volgens haar is gebeurd. Ze heeft inmiddels een half leven besteed aan rechtbreien waar steken waren gevallen. Ze zoekt naar een thuis dat er niet is en dat er nooit is geweest. *Heimat ist das, was allen in die Kindheit scheint und worin noch niemand war*.³¹ Door de verhalen van Babs, die op details verschilden van de verhalen van *mein Gerhard* over wat hij badinerend “mijn zwarte jaren” noemde, ben ik mijn eigen afkomst beter gaan begrijpen. Ook ik heb lange tijd gezwegen over wat mij is overkomen. Tot aan

22 Spätstil, grotesk, fantastisch. Für das Spätwerk eines Künstlers charakteristischer Stil

23 De eigen taal.

24 Sibbekunde of stamboomonderzoek is een discipline van de geschiedkunde die zich bezighoudt met voorouderlijk onderzoek en de afstamming van een familie.

Het collaborerende *Nederlandsch Verbond voor Sibbekunde* (1941-1944) gaf het tijdschrift *Sibbe* uit.

25 Loze bewering. Dit is nooit onderzocht.

26 “En,” zei mijn Gerhard.

27 Marlène van Niekerk, Zuidafrikaans schrijfster in *Poze* nr. 10. 2017. Particulier literair tijdschrift. Over teloorgang Suidafrikaans.

28 Mengtaal in Suriname, de West.

29 “Academici”.

30 Uwe Johnson, *Romantetralogie Jahrestage* (1970-1983) In *Risse Sonderheft 2*, 2001. Wolfgang Gabler, Essay.

Wat is heimwee? Heimwee kan gezond zijn en het hart versterken, als het op tijd gestild wordt door tijdelijke of permanente terugkeer naar huis. Heimwee wordt een ziekte, als het verlangen naar alles wat ooit was, niet wordt bevredigd. Heimwee verandert in een dodelijke ziekte, als er over de dagelijkse Wirklichkeit [...] geleidelijk aan steeds diepere schaduwen vallen en als contrast daarmee een sprookjesachtige pracht van huis en kindertijd in herinnering boven komt. Was ze echt zo sprookjesachtig mooi, dat grijze gebied? Helemaal niet! Maar de grote schilder van de herinnering had de verzakte rieten hutten en het losse zand van het huis bekroond met een verhelderend licht.

31 *Risse Sonderheft* Nr. 2. 2001. Wolfgang Gabler. Thuis is wat voor iedereen de kindertijd geweest lijkt te zijn en waar nog nooit iemand is geweest.

mijn dood heb ik me dubbelzinnig uitgedrukt zodat ik nergens op vast was te pinnen. Nooit sprak ik over Rügen in negatieve zin. Als ik al iets kritisch naar voren wilde brengen, veranderde ik de namen van plaatsen in de namen van naburige dorpen.³²

Hoe het ook zij:

Eins ist gewiß: das Erdenheimweh wird uns in die Seele gesenkt, daß es uns auf sanft ansteigenden Stufen hinaufführen soll zur Sehnsucht nach der ewigen Heimat.³³

Hoezeer ik ook door mijn jaren in de DDR ben beschadigd, ik keek optimistisch naar de toekomst. Ik heb geleerd dat vrijwel niemand ongeschonden uit zijn opvoeding tevoorschijnkomt. De een is vatbaarbaarder voor wat trauma is gaan heten, dan de ander. De een reflecteert meer dan de ander. *Mein Gerhard* sprak zich uit in zijn proza. Ik heb geprobeerd *mein kleiner Junge*³⁴ te doorgronden; ik ben er niet steeds in geslaagd zijn barokke beschrijvingen van sex en geweld naar meta-niveau te tillen. Duiding van de Russen ging me gemakkelijker af. Ik had al moeite genoeg mezelf *ein bisschen zu verstehen*.³⁵

Een van mijn favoriete Duitse gedichten was:

Vorfrühling

Pralle Wolken jagen sich in Pfützen
Aus frischen Leibesbrüchen schreien Halme Ströme
Die Schatten stehn erschöpft.
Auf kreischt die Luft
Im Kreisen, weht und heult und wälzt sich
Und Risse schlitzen jählings sich
und narben
Am grauen Leib.
Das Schweigen tappet schwer herab
Und lastet!
Da rollt das Licht sich auf
Jäh gelb und springt
Und Flecken spritzen -
Verbleicht
Und
Pralle Wolken tummeln sich in Pfützen.³⁶

32 Orvelte en Diphhoorn werden door Sophie Vorpommern graag genoemd. Weinig autochtone inwoners. Nu 'import'.

33 *Risse Sonderheft* Nr. 2. 2001. Een ding is zeker: heimwee naar de aarde is ons in de ziel gegrift, zodat het ons meeneemt op de langzaam oplopende treden van het verlangen naar de eeuwige woning.

34 Mijn jongetje.

35 Een beetje te begrijpen.

36 August Stramm (1874-1915) De naam van het literaire tijdschrift *Risse* is aan dit gedicht ontleend. U kunt zelf een betere vertaling maken.

Mijn vertaling op de volgende pagina.

Voorlente

mollige wolken jagen elkaar na in plassen
Uit verse lichaamsbreuken schreeuwen strspiertsstromingen
De schaduwen staan uitgeput.
De lucht schreeuwt het uit
In kringen, waait en huilt en danst
En scheuren splijten plotseling
en littekens
Op het grijze lijf.
Het zwijgen valt loodzwaar neer
En drukt!
Dan ontvlamt het licht zich af.
Plots geel springt op
En vlekken spatten uiteen -
verschoten
en
mollige wolken stoeien in plassen.

Natuurlijk is zo'n gedicht niet gemakkelijk te begrijpen. Literatuur is niet voor lezers zonder ambitie.

Je me ris de la difficulté qu'on trouve en mes compositions; jamais je n'affecte l'obscurité, mais des paroles inusitées et ensemble energetiques, si que mon lecteur, s'amusant à penetrer ma conception, ne se trouve frusté de son attente. Sans cette diligence c'est chose grandement fade que la rime, qui desormais passe par la cervelle des plus escervelez³⁷

Ik herken me in *Korenbloemen* van Constantijn Huygens. Ook hij weet bij vlagen niet het onderscheid tussen droom en werkelijkheid.

Ick denck 's daeghs of ick droomd, ick droom 's nachts of ick saegh:
Waer 't 's nachts soo doncker niet, en niet soo licht by daegh,
Ksagh qualick uyt den droom van desen droom te komen,
Of mijn droom dencken is, of mijn gedachten droomen.³⁸

Iedereen maakt zijn of haar eigen werkelijkheid. Op mondiaal niveau is er sprake van parallelle werelden, die ook voor een geïnteresseerde leek te onderscheiden zijn. Dichterbij zag ik dat Babs, *mein Gerhard* ook elk een eigen werkelijkheidsbel³⁹ leefden.

We, *mein Gerhard und Ich, sprachen eine andere Sprache*.⁴⁰ Vanaf de eerste avond op de heide, *auf meinen Mantel*⁴¹ wist ik dat we verschillend waren. Weliswaar hadden we een vergelijkbare basistaal; Nedersaksisch, maar de betekenis van de woorden kwam niet overeen; door geografische afstand, door politieke afstand, door een historische afstand, door ons verschillend cultureel erfgoed. Een tafel en stoelen betekende in mijn taal op Rügen hetzelfde; toch waren de tafel en stoelen niet hetzelfde. Het *Victoria=Sicht van Könige Wilhelm I am 10 Juni 1865*⁴² was een heel ander uitzicht over de Oostzee dan dat van mij, ruim honderd jaar later. "Fout" in de Oorlog had voor mij een andere betekenis. De "zwarte jaren" van *mein Gerhard* hadden een lading die ik niet kon invoelen, netzomin als het "bruine leven" van Babs. Al die woorden droegen ernst in zich en bevatten tegelijkertijd een soort humor waar ik geen greep op kreeg; DDR-taal op een andere wijze. Ik voelde me vaak onprettig bij dat, in mijn beleving, derogatieve taalgebruik.⁴³

Onze lichamen effenden het pad. Onze lichaamstaal kende meer overeenkomsten dan verschillen. Dat was het begin; en na dat begin spraken we af dat we elkaar begrepen.⁴⁴

37 Constantijn Huygens in een (Franse) brief aan zijn ouders op 8 juni 1622.

'Ich muss lachen über die Schwierigkeit, die man in meinen Gedichten findet. Ich habe absolut keine Vorliebe fürs Dunkle, wohl aber für ungebräuchliche Wörter, die zugleich kräftig sind, so dass mein Leser, falls er Lust hat, in meine Gedanken vorzudringen, sich für seine Aufmerksamkeit nicht enttäuscht finden wird. Ohne Anstrengung ist die Poesie nur eine fade Sache, die auch den Dümsten gefällt.'

'Ik moet lachen om het probleem dat men met mijn gedichten heeft. Ik heb absoluut geen voorkeur voor het donker, maar wel voor ongebruikelijke woorden die tegelijkertijd krachtig zijn, zodat mijn lezer, als hij wil doordringen in mijn gedachten, door zijn inspanning niet teleurgesteld zal raken. Zonder moeite, is poëzie is slechts een flauwe ding dat ook de meest domme bevalt.'

38 C. Huygens, *Korenbloemen*.

39 Bubble.

40 Mijn Gerhard en ik spraken een andere taal.

41 Op mijn mantel /jas.

42 Gedenksteen op Rügen.

43 Denigrerend, vernederend, minachtend. Ook: nieuw woord in de Nederlandse taal.

44 Frans filosoof Paul Valéry: We hebben met elkaar afgesproken dat we elkaar begrijpen.

Quiz

Kies het meest passende antwoord / Wählen Sie die am besten geeignete Antwort

1. Ich verstehe mindestens eine dieser Sprachen: Plattduuts – Drents – Gronings

Nicht bisschen gut native speaker

2. Ich lese Bücher / Zeitschriften im Dialekt

Nie einmal pro Jahr einmal pro Monat sehr frequent

3. Ich kenne Namen Dialektautoren

Keine Eins, nämlich: Zwei, nämlich: Viele, nämlich:

4. Ich schreibe ins Dialekt

Nie seltsam oftmals

5. Welche Name gehört nicht in diese Liste?

Roet, Krödde, Diesel, Risse, De ovend

6. Welche Name gehört nicht in diese Liste?

Claudia Rusch, Jürgen Landt, Wolfgang Gabler, Thomas Mann, Dörte Hansen, Klaus Modick, Lutz Seiler, Juli Zeh, Carl-Heinz Dirks

7. Welche Name gehört nicht in diese Liste?

Frank Westerman, Peter Middendorp, Marcel Möring, Auke Hulst, Gerard Stout, Martin Koster, Anne Doornbos

8. Buchtitel neuerscheinungen in pro Jahr aufs

Plattduuts	0-5	5-10	10-15	mehr als 15
Drents	0-5	5-10	10-15	mehr als 15
Gronings	0-5	5-10	10-15	mehr als 15
Stellingwerfs	0-5	5-10	10-15	mehr als 15
Deutsch bis:	20.000	30.000	50.000	80.000 100.000
Niederländisch bis:	20.000	30.000	50.000	80.000 100.000

9. Ein Buch gilt als bestseller wenn mehr Bücher verkauft sind als

Plattduuts	50	100	250	500
Drents	50	100	250	500
Gronings	50	100	250	500
Stellingwerfs	50	100	250	500
Deutsch	10.000	20.000	50.000	100.000
Niederländisch	10.000	20.000	50.000	100.000

10. Identität

Ich fühle mich am meisten:

Deutsche /Nederlandse – Deutsche/Nederlandse Niedersachs – Niedersächsische Deutsche/NL – Niedersachs

11. Stellungnahme

- * Dialektsprecher heiraten am liebsten Dialektsprecher.
- * Dialekt sprechende Eltern sprechen meistens Nederlands / Hochdeutsch mit ihren Kinder.
- * Je weniger Bildung je mehr Dialekt gesprochen wird.
- * Stimulanse für Überlebung Dialekte sind Sinnlos.
- * Mobilität der junge Leute lässt Dialekte sterben.
- * Dialekte sind für Gemütlichkeit und Familie, eine private Sache.
- * Es sollte mehr fürs Plattdeutsch / Niedersächsisch getan werden.
- * Plattdeutsch / Niedersächsische Literatur gehört ins Museum/Archiv: nur nützlich für linguistische Wissenschaft.
- * Dialekte sind keine Kultursprachen wie Latin.

Die Entstehung der Insel Rügen

Gott hat Rügen geschaffen als letzte Amtshandlung am Ende des dritten Tages. Und zwar in einem Akt göttlicher Resteverwerkung.

“As uns’ Herrgott de Welt schaffen dehd un all binah dormit farig wir, stunn He avends so kort vör Sünnenunnergang up Bornholm un keek hier van nah de pommersche Küst röwer. Bi Em leg de Murrekell un de grote Moll, in de öwer blot noch’n lütt bäten Ird öwrig wir, denn He harr all den ganzen Dag arbeit’t.”

Weil er sie nicht verkommen lassen will und Ihm die Küste noch etwas kahl erscheint, holt Er kurzerhand aus, zielt, und der Schaufelinhalt landet in zwei Portionen vor Pommern ins Wasser. Platsch, Inselkern, klatsch, Halbinsel. Die Unebenheit seines finalen Werkes entgeht Ihm dirchaus nicht, aber Gott hat keine Lust mehr, weiterzumachen. So sagt Er sich: “Nu is Fierabend un nu lat’t man so wesen, as’t is’t.” Tja. Un jüstso blievt’t denn man ook. **Claudia Rusch** *Mein Rügen*, Seite 24.



Worpsweder Künstler

Heinrich Vogeler (schilder) en Rainer Maria Rilke (dichter) zijn hoofdpersonen in *DIE CHRONIQUE SCANDALEUSE WORPSWEDES*; kunstenaarskolonie boven Hamburg. Dialoog met August de timmerman S. 129 Vogeler sah August an, dann den Haussegen, dann wieder August und klopfte dem Alten auf die Schulter. “Nix,” sagte er lachend. “Dat is Kunst, ehm as miene Biller.”

“Un worüm maakt ji so’n Tüüch?”

Ja, warum machte man eigentlich Kunst? Warum malte man Bilder? Warum schreibt man Gedichte? Vogeler überlegte. Vielleicht, weil man geliebt werden will, dachte er. Und weil es Spaß macht.

“Maakt Spoß,” sagte er schließlich, “un geiht de Tied mit hen.”

Und (S.81)

*Sü, sü, slaap in, mien Kind!
Wat Sünns und Maan giff, wast un winnt.
Denn kaamt dat Grasje ut de Grund,
Un ‘t Blömke ok so sööt un bunt
Sü, sü, slaap in*



Kruso

Eine kleine weißhaarige Alte tastete sich die Umzäunung entlang. Mit der Linken umklammerte sie die Latten des Zauns, dabei hielt sie ihren Kopf leicht erhoben, als suche sie die Sonne – oder den Mond, dacht Ed.

“Dat piept,” nuschelte die Alte, “dat piept däm Mullwurm in ‘n Dötze.” S. 184.



Altes Land

“Wat würst du lutt, Vera,” murmelte er plötzlich und fing leise an zu pfeifen. Sie sah ihn eine Weile von der Seite an, seine Wangen waren so hohl, die Augen rot vor Müdigkeit.

“Karl,” sagte Vera, “schall ik di wat geven, dat du slapen kannst?”

Er stellte sein Bein, das steife, ein bisschen anders hin. Dann guckte er vor sich ins Gras, wo die Ameisen wimelten, und griff nach seinen Zigaretten.

“De Dröpen meenst du nich,” sagte er.

Sie schüttelte den Kopf. S. 131.

Plattelandsverhoudingen in Noord-Duitsland in beeld gebracht. Als was het aan de Nederlandse kant van de Grens. Ik werd zeer geraakt door dit heftige boek, door inhoud en door taal en stijl.



Unterleuten

“Das Wesentliche wird nicht in Unterleuten (Dorf) entschieden. Nicht einmal in Plaustitz. Sondern in Neuruppin.” Der Saal schwieg. Die Menschen waren daran gewöhnt zu hören, dass sie nichts zu entscheiden hatten. Seltensamerweise löste diese Ansage keine Wut, sondern schlechtes Gewissen aus. Arne kannte das Phenomän und hatte darüber nachgedacht. Vielleicht fanden sie es peinlich, dass sie überhaupt für eine Sekunde auf die Idee verfallen waren, eine Stimme zu besitzen. Oder sie schämten sich, weil sie nichts gegen die Entmachtung unternahmen. Am wahrscheinlichsten aber war, dass sich das schlechte Gewissen auf ihre heimliche Erleichterung bezog. In Wahrheit war jeder froh, wenn er nichts entscheiden und folglich auch nichts verstehen musste. Auf diese Weise ersparte man sich das anstrengende Nachdenken über komplizierte Sachverhalte und behielt trotzdem das Recht, sich nach Herzenslust zu beschweren. S. 160



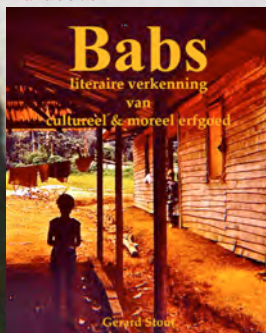
Oostwaartsch!



48 pag. Nur als e-Buch
Drentse Boek, Beilen



222 pag. € 25,00 + verz.
hardcover



445 pag. € 25,00 + verz.



940 pag. € 35,00 + verz.



184 pag. € 15,00 + verz.
paperback

Queeste van de schrijver naar invloed van de oorlog op zijn ontwikkeling. Hij volgt het spoor (van zijn schoonmoeder) terug uit de oorlogse jaren. Reisverslag in Drents, Duits, en Nederlands nog het meest. Martin Koster, *Oostwaartsch!*

“Vertel mij niet dat de oorlog voorbij is. Ik ken de jaar- en andere tallen. Soms is er de dood voor nodig om een einde aan de oorlog te maken. Mijn schoonvader (voorbeeld) was zwaar getraumatiseerd door zijn ervaringen in Bergen-Belsen. Van zijn bevrijding tot zijn dood heeft hij daar last van gehad. In zijn laatste jaren het meest. Soms, heel soms, na een stevig aantal beugels Grolsch, vertelde hij daar wat over. Laat ik er maar over ophouden, anders ga ik weer janken.”

“...Naar huis. Ja, laat ik er maar geen doekjes om winden: ik vind reizen zo’n beetje het mooiste dat er is, maar je moet ook een keer op huis aan. () Om half één Hannover, hoofdstad van het voormalig koninkrijk, waar de familie van mien moe weg komp. Mien overgrootva (...) wol gien soldaat worden veur de Pruzen, daaromme gung hij – asielzucker – an de aandere kaant van de grub, in Roswinkel wonen.”

Op spoor 5 blikt Martin Koster het spoor terug.* “Wat valt er over de terugreis meer te vertellen?” Hij geeft enkele antwoorden.

“Dat het een perfecte dag is om het Drents (met uitzondering van Erica en omstreken) af te schaffen omdat de holdbaarheid zo onderdoems wel verstreken is? Of bin ik te somber?”

Misschien is hij te somber. De schrijver had Anna Karenina als reisgenote. Martin Koster eindigt zijn boek met:

“Zonder meer.

De perfecte dag.

Anna

Anna springt mij veur de trein.”

Der Zug donnerte vorüber**: Binnen 45 bladzieden de Drentse literatuur samengevat. De Tweede Wereldoorlog, de innerlijke strijd om eigenheid te vinden, altijd onderweg en het liefst thuis. In herhaling cappuccino grande als houvast, als was het de kraantjespot. En als er geen uitzicht is op een beter leven met een andere ‘groenere’ vrouw, is er altijd een trein, of zijn er hanebalken.

* J.B. Charles schreef *Volg het spoor terug*. Indringende onderzoek naar identiteit, volksaard, oorlog en de ‘foute’ rol van Nederlanders in die periode.

** *Der Zug donnerte vorüber* in het Nederlands vertaald als: *De zeug donderde voorover*.

Bronnen / Quellen

* *Dialect is niet het nieuwe Latijn*, Ter Verpoozing (Nl/English. Kostenlos pdf) www.gerardstout.nl/fonds

* *Poze, particulier literair tijdschrift* (Kostenlos pdf) www.gerardstout.nl/poze

* *YouTube Ter Verpoozing* Gesproken Meinung über Dialekte (Nl, English/ Drents) <https://www.gerardstout.nl/drents/dialect-discussie/>

* *Status und Gebrauch des Niederdeutschen 2016* <http://www.ins-bremen.de/de/umfrage/umfrage-2016.html>

* *Drenten en hun taal 2007* Een onderzoek naar de houding en het standpunt van de Drentse burgers ten opzichte van hun taal. 2007. Provincie Drenthe.

* *De ondergang van het dialect lijkt nabij, is dat erg?* <https://www.scientias.nl/ondergang-dialect-likt-is-erg/>

* *Das Sächsisch verschwindet!*

<http://www.zeit.de/gesellschaft/2017-05/sachsen-dialekt-saechselsn-mundart-ueberland-d17>

* *Babs, literaire verkenning van cultureel en moreel erfgoed* Gerard Stout. Ter Verpoozing 2017

* *Erica waer besto bleven?* Gerard Stout. Ter Verpoozing 2017. Kurzgeschichte. Erzählungen.

* *Oostwaartsch!, Grensverkenning van een Sudenten Drent*. Martin Koster, HDB Beilen 2016.

* *Lot 19*, (Kreuz mit neun Panelen) kunstwerk Flip Drukker. Literaire biografie von Gerard Stout.

* *Tour de Littérature, bitterzoete ontmoetingen in literair Drenthe*, Gerard Stout. (+ annotaties)

Foto's / Bilder

Omslag ‘Teelke’ Leer, Kanaal Almelo-Nordhorn

Achter ‘Zeemeermin’ Leer, overstort Veenhuizen

3. Grens bij Zwartemeer

15, 17, 23, 25-31 Leer

33, 35, 36 Lot 19, van Künstler Flip Drukker

38 Groningen Bad Nieuweschan

42-44 Ems

45 Groningerland, Nieuwe Compagnie





Poze

Particulier literair tijdschrift van Gerard Stout. ©

digitale ISSN 2542 8985

www.gerardstout.nl gerardstout@kpnmail.nl